

ЖЎРА ХУДОЙБЕРДИЕВ

МАҲМУД КОШҒАРИЙ ҲАЁТИ ВА
«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИНИНГ
ЎРГАНИЛИШИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЖЎРА ХУДОЙБЕРДИЕВ

**МАҲМУД КОШҒАРИЙ ҲАЁТИ ВА
«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИНИНГ
ЎРГАНИЛИШИ**

Тошкент-2010

Ушбу услубий қўлланмада Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону лугатит турк»нинг ўрганилиши бўйича умумий маълумотлар ҳамда мавзуга оид асарлар библиографияси берилган.

Услубий қўлланма бакалавр талабалар, магистрлар, туркология масалалари билан шуғулланувчи тадқиқотчиларга мўлжалланган.

В данном методическом пособии даны общие сведения жизни Махмуда Кашгари и его произведения «Девану лугатит турк» а также приведена библиография произведений по данной теме.

Методическое пособие предназначено для студентов бакалавриата, магистратуры и исследователей, занимающихся проблемами тюркологии.

There has been given general information of Mahmud Kashgari's life and his work "Devonu Lugatit turk" in this manual and bibliography of works on the given theme is presented.

The manual is intended for students of bachelor and master degree and the researchers dealing with the problems of Turkic Philology.

Масъул муҳаррир: Ҳ. Дадабоев – филология фанлари доктори, профессор, ЎЗМУ умумий тилшунослик ва компьютер лингвистикаси кафедраси мудири

Тақризчилар: Қ. Омонов – филология фанлари номзоди, доцент, ТДШИ туркиёт кафедраси мудири
З. Ҳамидов – филология фанлари номзоди, ЎЗМУ доценти

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Илмий кенгаши нашрга тавсия этган (2009 йил 29 декабрь
мажлисининг 6-сонли баёни).

Сўз боши

XIX аср охири - XX аср бошларида туркий халқларга оид жуда кўплаб ноёб обидалар, жумладан Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарлари, қадимги туркий, уйғур ёзуви ёдгорликлари топилди. Узок вақт давом этган мунозаралардан сўнг қадимги туркий битиклар ўқилиб, уларнинг туркий халқларга мансуб эканлиги илмий жиҳатдан исботланди. Шу даврда аниқланган муҳим асарлар орасида «Девону луғотит турк» ҳам бор эди.

Асар топилганидан кейин қисқа вақтда чоп этилди, уни илмий асосда ўрганиш бошланди, турк, ўзбек, уйғур, озарбайжон, қозоқ, инглиз, немис, хитой, рус ва эрон тилларига таржима қилинди. Маряузий Осиё халқларининг XI асрдаги ҳаёти билан боғлиқ барча маълумотларни кенг қамраб олган ушбу бебаҳо манба фанда алоҳида аҳамиятга эга эканлиги тадқиқотчилар томонидан кўрсатиб берилди.

Ушбу қўлланма тил ва адабиёт тарихи, туркология масалалари билан шуғулланувчи бакалавр, магистр ҳамда тадқиқотчиларга мўлжалланган бўлиб, икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисмда Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк» асари бўйича ҳозиргача амалга оширилган ишлар тўғрисида умумий маълумот берилган. "Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва "Девону луғотит турк" бўйича амалга оширилган тадқиқотлар библиографияси", деб номланган иккинчи қисмда эса мавзуга оид ишлар библиографияси келтирилган.

Библиографияни тузишда Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк»нинг ўрганилиши бўйича яратилган тадқиқотлар номини имкон қадар тўлароқ қамраб олишга ҳаракат қилинди ҳамда фойдаланувчиларга қулайлик туғдириш мақсадида асарлар номи қайси тилда яратилганлигига қараб тузилди.

Қўлланманинг нашр этилишида яқиндан ёрдам берган масъул муҳаррир Ҳамидулла Дадабоевга, тақризчилар Қудрат Омонов ва Зиёдулла Ҳамидовларга ҳамда «Девону луғотит турк» асари бўйича Хитойда амалга оширилган ишлар ҳақида маълумот тақдим этган, Пекин Марказий Миллатлар университетида ўзбек тилидан дарс берган Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўқитувчиси Гулбаҳор Искандаровага, Уфа, Қозон, Истанбул, Анқара шаҳарларида чоп этилган бир неча китобларни юборган Ҳусайн Барганга ўз миннатдорлигимизни билдирамыз.

Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк» асарининг ўрганилиши

«Девону луғотит турк» қўлёзмасининг топилиши.

Одамларда нимагадир ишқибозлик бўлади. Кимдир марка йиғади, кимдир самоварлардан коллекция тўплайди, яна кимдир бутун умри давомида турли соатларни йиғишдан завқ олади. Асли Туркиянинг Диёрбақр шаҳридан бўлган Али Амирий эса туркий халқлар тарихи, адабиёти, тили ва маданиятига оид эски китобларни йиғишдан завқ олар эди. Яхши китобни қўлга киритиш учун дунёнинг хоҳлаган томониغا бориб келишга, бор будини беришга тайёр бу зиёли Истанбулдаги эски китоблар сотиладиган бозорга ҳар ҳафтада икки-уч марта чиқиб китобларни кўрар, ўзига маъқул бўлганини сотиб оларди.

Шундай кунларнинг бирида Али Амирий Бурҳонбейнинг китоб дўконидан 33 лирага «Девону луғотит турк» асарини сотиб олди. У ўз шогирдларига китобни сотиб олгандаги ҳолатини шундай гапириб берган: «Китобни қўлимга олишим билан ўзимни йўқотиб қўйдим. Ўттиз лира эмас, ўттиз минг лира қиймати бор. Дунёда қиёси йўқ ҳам маълум бўлмаган бир турк қомуси ва грамматикаси...

Китобни олиб ўйга келдим. Еб-ичишни ҳам унутиб, бир неча соат унинг мутолааси билан машғул бўлдим. Дўстлар, сизга билдирипман. Бу китоб эмас, Туркистон ўлкасидур! Туркистон эмас, жумлаи жаҳондур! Турклиқ, турк тили бу китоб соясида бошқача равнақ топади! Араб тили учун Сибавайҳийнинг китоби қандай муҳим бўлса, бу ҳам турк тили учун шундай аҳамиятлидир. Ҳозирга қадар турк тилида бунинг каби китоб ёзилгани йўқ. Бу китобнинг ҳақиқий баҳоси аниқланмоқчи бўлса, жаҳоннинг хазиналари бунга тенг келолмас.

Бу китоб билан ҳазрати Юсуф орасида бир ўхшашлик бор. Юсуфнинг ўртоқлари уни арзимас бир ақчага сотдилар. Бироқ уни Мисрда ўзининг оғирлигича келадиган жавоҳирга пулладилар. Бурҳонбей бу китобни менга 33 лирага сотди. Мен эса буни бир қанча оғирлигидаги беҳисоб олмосларга, зумрадларга бермайман» [237.177].

Турқологияда асарнинг топилиш санаси ва жойи билан боғлиқ турли фикрлар айтилган. Олий ўқув юртлари талабалари учун чиқарилган «Ўзбек адабий тили тарихи»да «Девон»нинг 1914 йилда Туркиянинг Диёрбақир шаҳрида топилгани қайд этилган

[41.35]. Ушбу қўлланманинг қайта ишланган нашрида ҳам айнан шу фикр келтирилган [42.66-67]. Бошқа ўзбек олимларининг ишларида ҳам шундай фикр учрайди. Татар олими Х. Махмутов эса асарнинг 1915 йилда Истанбулда топилганини қайд этади [75.8]. Машҳур туркийшунос олим А.Н. Кононов Али Амирий «Девон»ни Истанбулдаги эски китоблар сотиладиган бозордан 1914-1915 йиллар оралиғида сотиб олган, деган фикрни билдирган [17.34]. «Девон»ни топган Али Амирий фаолиятини ўрганган турк олими Мухтор Тевфик ўғли эса «Девон» 1908-1912 йиллар оралиғида топилган деган хулосага келган [237.72-73].

Ўша давр манбаларидаги далилларни қиёслаб ўрганиш эса «Девон»нинг Истанбул шаҳрида Али Амирий томонидан 1913 йилда топилганлигини кўрсатмоқда [48; 49; 50; 51; 52; 210].

«Девону луғотит турк»нинг қўлёзмаси. «Девон»нинг бизгача етиб келган ушбу ягона нусхаси Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Абулфатҳ Дамашкий томонидан 664 ҳижрий йилнинг 27 шовволи, яъни милодий 1266 йил 1 августда кўчириб тугатилган. Котибнинг сўзларига қараганда, асар Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган қўлёзмадан кўчирилган [19.453]. Қўлёзма 319 варақ, 638 саҳифадан иборат. Қўлёзманинг ҳар саҳифасида 17 сатрдан матн берилган [194.XI]. Мазкур нусха ҳозирда Истанбулдаги Миллат кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланмоқда [237.66].

Котиб туркий тилларни билмаганлиги, араб тилини эса ўртача билганлиги боис асарни кўчириш жараёнида бир қанча хатоларга йўл қўйган [17.35; 198.XVI-XVII].

Килисли Рифат «Девон»ни нашрга тайёрлаш, Бесим Аталай таржима қилиш чоғида матндаги айрим чалкаш ўринларни тузатишга ҳаракат қилганлар [204.XVII]. Лекин ҳар иккиси ҳам бу ишларни амалга оширишда маълум хатоликларга йўл қўйганликлари тадқиқотчилар томонидан аниқланган [88.133-135; 172.75-110].

«Девону луғотит турк»нинг бошқа нусхалари ҳам мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор [248.36].

«Девону луғотит турк»нинг тузилган вақти. Туркологияда асарнинг қачон тузилганлиги ва таҳрир қилиниш муддати хусусида ҳам турли қарашлар мавжуд [247.29-32]. Чунки «Девон»да асарнинг ёзилиши билан боғлиқ бир-биридан фарқ қиладиган тўртта маълумот келтирилган:

1. Асарни кўчирган котиб Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Абулфатҳ Дамашқий «Девон» колофонида шундай ёзган: «Маҳмуд Кошғарий кўлёмасининг охиридаги парчани айнан келтираман: Китоб ёзишга 464 йил, жумодиул аввалнинг бошларида киришган эдим. Тўрт қайта ёзилиб, таҳрир қилиниб, 466 йил, жумодиул охирнинг 12-сида тугади» [20.453].

2. «Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса, *жунд йили* от йили киради» [18.331].

3. «Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш тўққизинчи йил, яъни *нэк йили* эди» [20.170].

4. Асар муқаддимасида «Девон» «улуғ пайғамбар мартабасидаги хошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган» Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадога инъом этилгани айтилган [18.44]. Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо эса ҳижрий 467 йилнинг шобон ойида (1075 йил апрель) халифа деб эълон қилинган. Ҳижрий 487 йилнинг муҳаррам ойида (1094 йил февраль) вафот этган [17.36-37]. Бу маълумотлар эса асар ёзилиши хусусидаги турли фикрларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган.

О. Прицакнинг аниқлашича, Маҳмуд Кошғарий «Девон» устидаги ишни 1072 йилда бошлаб, 1078 йилда тугатган [231.246].

М. Ҳартманнинг фикрича, 466 ҳижрий йилнинг Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо халифалик қилган йилга мос тушмаслигининг сабаби асарнинг ўзи 466 ҳижрий йилда ёзиб тугатилган, муқаддима эса «Девон» халифага тақдим этилган 467 йилда ёзилган [208.168].

Заки Валидий Тўғон эса асарнинг тузилиши ва таҳрир этилиши хусусида: «Девон» эрамизнинг 1072 йил 25 январидан бошлаб, ал-Коим халифа бўлиб турган эрамизнинг 1076-1077 йилларида тузилган. «Девон» таҳрир этилгандан сўнг халифа ал-Муқтадийга армуғон этилган. Демак, «Девон» устидаги иш ниҳояланган йил деб ҳижрий 470 йилни – эрамизнинг 1077 йилини қабул қилиш керак», деган фикрни билдирган [248].

Л. Базеннинг фикрича, «Девон»ни тузиш 1072 йил 25 январда бошланган ва у тўрт марта таҳрир қилинган:

- 1) ҳижрий 464, милодий 1072 йил;
- 2) ҳижрий 466, милодий 1073 йил;
- 3) ҳижрий 469, милодий 1076 йил;
- 4) ҳижрий 476, милодий 1083 йил 27 октябрь [179].

А.Н. Кононов «Девон»нинг тузилган ва таҳрир этилган йилларини Л. Базен тўғрироқ ҳал этган, деб ҳисоблайди [17.38]. Худди шундай маълумотни Э. Фозилов ҳам келтирган [46.36].

«Девону луғотит турк»нинг тузилиши. Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи асарнинг тузилиши хусусида бундай ёзади: «Мен бу китобни махсус алифбо тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим. Қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғу жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим.

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим:

1. Ҳамзалик (сўзлар) бўлими.
2. Солим бўлими.
3. Музаоф бўлими.
4. Мисол бўлими.
5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими.
6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими.
7. Ғунналилар бўлими.
8. Икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.

Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинмакетин кўрсатдим» [18.44-45].

«Девон» муқаддима ва луғат қисмлардан ташкил топган. Муқаддимада туркий тилининг аҳамияти, хусусан, асарнинг тузилиши, ёзув, феъллардан ясалган исмлар, сўз тузилиши ва ўзгариши, турк қабилалари ҳақида кенг маълумот берилган.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилларнинг фонетик қонуниятларига алоҳида эътибор бериб, товуш алмашиши, товуш тушиши ва товуш ортиши сингари ҳодисаларни атрофлича изоҳлаган. Олим туркий тиллар фонетикаси, лексикаси ва морфологиясини синчковлик билан қиёслаб чиққан. Туркий тиллар орасидаги умумий ва фарқли томонларни кўрсатиб берган. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарий тилшунослиқда қиёсий-тарихий методнинг асосчиларидан бири деб эътироф этилган [82.70-71].

Луғат бўлимида туркий халқлар ҳаётининг турфа соҳаларига оид сўзлар изоҳланган. «Девон»да келтирилган сўзлар гуруҳини ўрганиб, ўша даврда туркий тиллар луғат жиҳатдан жуда бой

бўлганлиги ҳақида тўхтамга келиш мумкин. Масалан, асарда бинокорлик (43), мевачилик (53), полизчилик (28), чорвачилик (155), қишлоқ хўжалик асбоблари (72), дарахт ва ўсимлик (74), заргарлик (24), тикувчилик (80), кемасозлик (8), кулолчилик (10), рўзғор ашёлари (122), пазандачилик (145), ҳарбий қурол-аслаҳаларга (75) оид сўзлар изоҳланган [15].

Бу термин ва лексик бирликлар қорахонийлар даврида туркий қабилаларнинг ижтимоий ҳаёти ҳар тарафлама ривожланганидан дарак берувчи муҳим далилдир.

«Девону луғотит турк»да туркий қабилалар ҳақидаги маълумот. Маҳмуд Кошғарий асарда «Жануб ва Шимол ўртасида» яшайдиган туркий қабилалар жойларини аниқ кўрсатган. «Девон»га илова қилинган доира шаклидаги харитада ҳам бу маълумот келтирилган. Олим асарда **ава, алқа, арамут, арғу, афшәр, эзгш, эјмур, элкә булақ, бајат, бајундур, барсаған, басмил, башғірт, бэгтілі, бэјэнэк, бэјэн, букдуз, булғар, јувалдар, јумул, іғрақ, јабақу, йава, јазғір, јәмәк, јаруқ, јаруқлуғ, јасмил, јағма, јәпні, јгдәр, јіғрақ, кәнјәк, көчәт, оғуз, салғур, сувар, суғдақ, татар, тавғач, таңгут, төгәр, тутірка, тухсі, түбүт, турк, туркмән, ујғур, уч, уғрақ, урағір, ула јундлуғ, халач, хотан, хітај, чаруқ, чаруқліғ, чігіл, чумул, қаж, қажіғ, қарајағма, қара бөлуқ, қарлуқ, қінік, қірқіз, қіфчақ** каби туркий қабила ва уруғларнинг номларини қайд қилган [14.391-397]. Маҳмуд Кошғарий туркий қабилалар хусусида шундай ёзади: «Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нух пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли «Турк»ка бориб тақаладилар.

... Ҳар бир қабиланинг саноқсиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шахобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда буларга эҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган муслмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қабила **бэјэнэк** сўнг **қіфчақ, оғуз, јәмәк, башғірт, басмил,** сўнг **қай,** сўнг **јабақу,** сўнг **татар,** сўнг **қірқіз,** келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг **чігіл,** сўнг **тухсі,** сўнг **јағма,** сўнг **іғрақ,** сўнг **јаруқ,** сўнг **јумул,**

сўнг **ујғур**, сўнг **таңут**, сўнг **хїтај**, Хитой – «Чин»дир. Сўнгра **таўғач**; бу «Мочин»дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада кўрсатдим» [18.64].

«Девону луғотит турк» мустақил асар. «Девон»нинг тузилиши учун асос бўлган асарлар ҳақида ҳам турлича фикрлар билдирилган. Айрим олимлар унинг мустақил асар эканлигига шубҳа билдиришган. Масалан, немис олими Г. Бергштрессер 1921 йилда Абу Иброҳим Исоҳқ ибн Иброҳим ал-Форобийнинг (961 йилда вафот этган) «Девонул-адаб фи байон луғотул-араб» («Араблар тилида баён этилган адабий асарлар девони») асари «Девону луғотит турк»нинг яратилишига асос бўлган, деган фикрни билдирган [18.30]. Г. Бергштрессер ҳамто «Девон»ни «Девонул-адаб»нинг таржимаси деб ҳам ёзган [27.16].

А.Б. Халидов эса Қоҳирада чоп этилган «Девонул-адаб» (1974-1979) билан Маҳмуд Кошғарий асарини қиёслаб, асар бўлимларининг номланиши, тузилишида айнан ўхшашлик бор эканлигини баён этади [161]. Бироқ Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи «Девон»нинг бирор жойида «Девонул-адаб» ёки унинг муаллифи тўғрисида маълумот бермаган.

Маҳмуд Кошғарий «Девон»ни тузишда Халил ибн Аҳмаднинг «Китобул-айн» луғатига асосланганлигини эътироф этиб, ундан ижодий фойдаланганлиги ҳақида ёзган: «Китобни тузиш олдида Халил ибн Аҳмаднинг «Китобул-айн» асарида тутган тартибни қўллаш, истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди... Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир» [18.45-46].

Маҳмуд Кошғарий бир неча йиллар давомида туркийлар яшайдиган ҳудудларни айланиб, уларнинг яшаш шароитлари, урф-одатлари, оғзаки ижоди, адабиёти ва тил хусусиятларини пухта ўрганди. «Девон» учун манба бўладиган бой материаллар йиғди. Олимнинг ўзи бу ҳақда шундай ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқизларнинг (қирғизларнинг) шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўплладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта

мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найздорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирқиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим. Бу асар адабий ёдгорлик бўлсин деб, ... бу китобни туздим» [18.44].

Бундан ташқари, луғатшунос «Девон»ни тузишда алоҳида йўл тутганлигини ҳам таъкидлаб ўтади: «Қисқартиш ва енгиллатиш мақсадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш, бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик туғдириш мақсадида, пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар туздим... Сўнгра мен ҳар бир қабиллага мансуб сўзларнинг ясаиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим» [18.46-47].

Туркманистон тарихи билан шуғулланган В.И. Беляев «Девон»да келтирилган маълумотлар археологик қазишмаларда тўпланаётган далиллар билан жуда мос эканлигини алоҳида таъкидлаган: «Биз бу асарга ниҳоятда юксак баҳо бермоғимиз лозим. Чунки у китоблардан олиб ёзилмаган, балки жонли материални шахсан кузатишга асослангандир.

Муаллиф берган маълумотлар кўпинча ишонарли бўлиб, Ўрта Осиёдаги янги археологик кашфиётлар бу маълумотларнинг аксариятини исбот этмоқда» [82.32].

А.Н. Кононов «Девон»нинг буюк, ўзига хос ягона асар эканлиги ҳақида шундай ёзади: «Маҳмуд Кошғарий араб лексикографик практикаси учун характерли бўлган сўзларни жойлаштиришни ташқи томондангина сақлаган ҳолда турк тили фонетикаси ва грамматикаси хусусиятларини кўрсатиш йўлларини топган. Маҳмуд Кошғарий «Девон»ида фонетик, морфологик, синтактик кузатишлар беҳисоб бўлиб, улар ҳамини ва ҳар доим қиёсий планда берилган. Маҳмуд Кошғарий «Девон»и ўз мундарижасининг бойлигига кўра шу соҳадаги яқка-ю ягона асар» [17.30].

Бу далиллар «Девону луғотит турк» асарининг мустақил асар эканлигини тўла исботлаш учун етарлидир.

«Девону луғотит турк»нинг биринчи нашри. Зиё Кўкалп, ўша даврда бош вазир лавозимида ишлаган Талат пошо ва

бошқа зиёлиларнинг ҳаракатлари билан Али Амирийдан «Девон»ни нашр эттиришга розилик олади. Али Амирий асар саҳифаларини тартиблаб нашрга тайёрлашни шогирдларидан Килисли Муаллим Рифатга топширган. Рифат асар устида икки ойча ишлаб, унга тартиб берган. Сўнгра нашрга тайёрлаш учун бир ярим йилча тер тўккан. Бир жилдли асарни уч жилд ҳолида нашрга тайёрлаган.

«Девон»нинг биринчи (436 бет), иккинчи (294 бет) жилдлари ҳижрий 1333 (милодий 1915) йилда, учинчи жилди (333 бет) эса ҳижрий 1335 (милодий 1917) йилда Истанбулда чоп этилган [220; 221; 222]. Шундан кейин асар ҳақидаги дастлабки тадқиқотлар, айрим парчаларининг нашри, кейинчалик эса турли тилларга қилинган таржималар юзага келган.

«Девону луғотит турк»нинг таржималари. Асар ҳозиргача турк, ўзбек, уйғур, озарбайжон, қозок, инглиз, немис, хитой, рус ва эрон тилларига таржима қилинган.

«Девон»нинг туркча таржималари. «Девон» турк тилига бир неча марта таржима қилинган. Асарнинг дастлабки туркча таржимони Али Амирийнинг шогирдларидан, асарнинг биринчи ношири Килисли Рифат ҳисобланади. У 22 дафтардаги таржима матнини Маориф вазирлигига топширган [233].

Кейинчалик Буюк Миллат Мажлиси кўрсатмаси билан Самиҳ Рифатбей ва шоир Меҳмет Акифлар асарни таржима қилишга жалб қилинган [198.XXIV]. Буларга Килисли Рифат таржимаси ҳам юборилган. Қандайдир сабаб билан бу иш ҳам охирига етказилмаган.

Шундан кейин Маориф вазирлиги Турк тили куруми «Девон»ни таржима қилиш тўғрисида алоҳида қарор қабул қилган. Қарорда асар сўзларини алифбо тартибида жойлаштириб таржима қилиш кўрсатилган. Бу таржимани ҳам Килисли Рифат амалга оширган [233]. Таржимани кўриб чиқиш учун Жалол Соҳир, Рагип Ҳулусий, Ҳамит Зубейир ва Бесим Аталайлардан иборат ҳайъат тузилган. Ҳайъат Килисли Рифат таржималарида бир қанча нуқсонлар борлигини аниқлаган. Рифат бу камчиликларни тuzатмаганлиги учун таржима қўлёзмаси нашрга тавсия қилинмаган.

Кониялик Атифбей, Буюк Миллат Мажлиси депутати Тевфикбей таржималарида ҳам нуқсонлар мавжудлиги сабабли таржима қўлёзмаси нашрга тавсия этилмаган.

Таржималарни кўриб чиқиш ҳайъати аъзоси бўлган Бесим Аталай Акифбей ва Рифат таржималаридаги асосий нуқсонлар сифатида асарнинг эски тилда, айрим сўзларнинг маънолари нотўғри таржима қилингани, туркий сўзларни лотин алифбосига ўтказишдаги нуқсонлар, баъзи сўзлар, жумлалар, ҳатто, бутун бошли саҳифалар таржима этилмагани, арабча нусхадаги мавжуд камчиликлар тузатилмаганлигини кўрсатиб ўтган [198.XXVII-XXIX].

Турк тили қуруми бошлиғи Иброҳим Нажми Дилменнинг тавсияси билан асарни Бесим Аталай таржима қилади. Бу таржима 1939-1941 йиллар оралиғида Истанбулда нашр қилинган. Асарнинг биринчи жилдида И.Н. Дилменнинг сўзбошиси [198.V-VI], Бесим Аталайнинг «Девону луғотит турк» ва таржимаси ҳақида қайдлар» номли мақолалари [198.VII-XXXVI] берилган. Бесим Аталай мақолада «Девон» муаллифи, асарнинг тузилган вақти, у асосида олиб борилган тадқиқотлар, турк тилига қилинган таржималар ва уларнинг камчиликлари каби масалаларга тўхталиб ўтган.

Бесим Аталай 1943 йилда асарнинг индексини чоп эттирган [197]. Унинг III-бетида Бесим Аталайнинг сўз бошиси, V-XI-бетларда асар қўлёзмаси, босма ва таржима нусхалари бетларининг қиёсий жадвали, XIII-XL-бетларда тузатишлар берилган. 1-866-бетларда асарнинг индекси жой олган.

«Девон»нинг ўзбекча таржималари. Ўзбекистонда «Девон»ни таржима қилишга дастлаб Фитрат киришган. У асардаги бир қанча шеъринг парчаларни ўзбекчага уйғунлаштирган [44; 45].

XX асрнинг қирқинчи йиллари бошларидан «Девон»ни ўзбек тилига таржима этиш устида С. Муталлибов ишлай бошлайди. Олимнинг таржимаси 1960-1963 йиллар орасида Тошкентда «Фан» нашриётида чоп этилди [18; 19; 20]. Асар А.К. Боровков, Ғ.А. Абдурахмонов, О. Усмонов, Т. Салимов, Х. Комилова, Ж. Тожибоев, У. Каримовларнинг катта ёрдам ва маслаҳатлари, Тил ва адабиёт институтининг директори лавозимида ишлаган А. Қаюмовнинг ғамхўрлиги, шунингдек, институт тил тарихи бўлимининг ходимлари И. Қўчқортоев, Ҳ. Низомов, М. Туробова, Ғ. Каримов, Р. Бахтиёрова, Ғ. Саломов, С. Низомиддинова, С. Фердоусларнинг нашрга тайёрлашда кунт билан ишлаганликлари, Ҳ.С. Сулаймоновнинг арабча матнлар устига зеру забар қўйишдаги хизматлари билан чоп этилган.

Асарнинг биринчи жилдида С. Муталлибовнинг «XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари» номли катта

ҳажмли мақоласи берилган [27]. Унда «Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг дидактик асари "Қутадғу билик" ҳақида» [18.8-15], «XI асрнинг улуғ тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий» [18.15-27], «XI асрнинг қимматли ёзма ёдгорлиги «Девону луғотит турк» [18.27-34], «Девону луғотит турк»нинг ўзбек тилига муносабати масаласи» [18.35-37], «Девон таржимаси ва транскрипцияси ҳақида» [18.37-39] каби масалалар таҳлил қилинган. Кейин «Девон»нинг муқаддимаси [18.43-69], луғат [18.70-482], қабила ва шаҳарлар ҳақидаги изоҳлар берилган [18.485-499].

2-жилдда С. Муталлибовнинг «Сўз боши ўрнида» номли ихчамгина мақоласи, сўнг луғат, жилднинг охирида эса «Девон»да қабилалар масаласи» [19.422-424], «Жикил (чигил – Ж.Х.) қабиласи» [19.425-426], «Тот» [19.427] мақолачалари жой олган.

«Девон»нинг 3-жилдида «Бир неча сўз» [20.5-7], луғат, охирида «Изоҳлар» [20.454-457], «Қабилалар ҳақида» [20.458-461] ги маълумотлар келтирилган.

Шуниси эътиборлики, С. Муталлибов «Девон»даги кўпгина сўзларни изоҳлашда ўзбек тилида яратилган тарихий асарлар, хусусан, Алишер Навоий асарлари, шунингдек, ўзбек шеваларидаги сўзлар билан қиёслайди. Луғатдан ўрин олган сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги қўлланиши, унинг фонетик ва семантик жиҳатдан ўзгаришини кўрсатиб беради. «Девон»нинг бошқа тилларга қилинган таржималарида деярли бундай ҳолат кузатилмайди.

С. Муталлибов Ғ. Абдураҳмонов билан биргаликда «Девон»нинг индекс-луғатини тузиб, 1967 йилда нашр эттирган [14].

«Девон»нинг русча таржималари. С.Е. Малов 1926 йилда «Девон»даги шеърӣй парчалардан рус тилига таржима қилиб, ўзининг Тошкентда нашр этилган «Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем» номли мажмуасида чоп эттирди [115]. «Памятники древнетюркской письменности» асарида эса «Девон»дан таржима қилинган парчаларга кўп жой ажратди [116]. И.В. Стеблева «Девон»даги шеърӣй асарлар танқидий матни билан бирга уларнинг таржимасини эълон қилган [149]. «Девон»дан рус тилига таржима қилинган кичик парчаларни бошқа ишларда ҳам кўриш мумкин.

Асарнинг рус тилига тўла таржимаси биринчи марта ўзбек олими А. Рустамов томонидан амалга оширилди. Олим «Девон»ни Истанбулдаги Миллат кутубхонасида сақланаётган қўлёзма

фотонусхаси асосида таржима қилган [104; 105.6; 145]. Шунингдек, А. Рустамов таржима жараёнида Аҳмед Рифат нашридан, ўзбек тилидаги С. Муталлибов, турк тилидаги Б. Аталай, немис тилидаги К. Брокелманн, озарбайжон тилидаги таржималардан ҳам унумли фойдаланган. Аҳмед Рифат томонидан тушириб қолдирилган сўзлар, баъзи сўзларнинг ўқилишида йўл қўйилган хатоликларни аниқлаган. Бироқ «Девон»нинг А. Рустамов томонидан бажарилган русча таржимаси нашр қилинган эмас.

«Девон»нинг рус тилидаги иккинчи тўла таржимаси З.А. Аvezова томонидан бажарилган ва 2005 йилда индекси билан бирга Алматида чоп этилган [173].

«Девон»нинг озарбайжонча таржималари. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарини озарбайжон тилига таржима қилиш бўйича XX асрнинг 30-йиллари ўрталарида Х.С. Хожаев раҳбарлигида ҳайъат тузилади. Таржима 1939 йилгача тугатилган ва шу йили С.Е. Малов ва А.Н. Кононовлар томонидан таҳрир қилинган [104].

«Девон»нинг озарбайжон тилига қилинган таржимаси хусусида асарнинг туркча таржимони Бесим Аталай алоҳида тўхталган. У бу таржиманинг камчиликлари сифатида шуларни кўрсатган: «Лотин ҳарфлари билан ёзилган ушбу намуналарнинг ёзилиши хато бўлганлиги кўринмоқда. Сўзлар ҳоқония туркчасида – эски кошғар тилида ёзилиш ўрнига бугунги Туркистон халқи шаҳарлари аҳолисининг жонли сўзлашув тилига мослаб ёзилган» [198.XXXI].

60-йилларда мазкур таржимани такомиллаштириш устида А. Демирчизода, А. Жафар ва Ж. Эфендиевлар иш олиб боришади. Таржима яқунланиб нашрга топширилган [104.4].

«Девон»ни озарбайжон тилига Рамиз Эскер қайта таржима қилиб, 2006 йилда Бокуда тўрт жилд ҳолида чоп эттирди. 1-3 жилдларда «Девон», 4 жилдда эса асарнинг индекси берилган [173.157].

«Девон»нинг уйғурча таржималари. «Девон»нинг уйғурча таржимасига биринчи мартаба 1946 йилда Қошқарли Исмоил домулла киришган [129]. У асарнинг биринчи жилдини таржима қилгандан кейин вафот этган. 1953-1954 йилларда ака-ука Муҳаммад Файзи ва Аҳмат Зиёлар асарнинг уч жилдини уйғур тилига таржима қилишди. Аҳмат Зиё ва бошқа уйғур зиёлилари маочилар томонидан қатағон қилинган, Аҳмат Зиё қамалган. У

озодликка чиққанидан сўнг таржимани якунлаб, Қошқар губернатори Сайфуллаевга тақдим этган. Аҳмат Зиё таржимаси 1956 йилда Урумчидаги адабий ёдгорликлар музейи фондига олинади. 1957 йилда Аҳмат Зиё таржимасининг сифати ва савиясини аниқлаш учун Қошқарда Муҳаммадхон Пайзи, Ясин домулла, Амир Ҳусан қози, Сулаймон домулла, Муҳаммад Аминхўжа ва Ю. Мухлисовлардан иборат ҳайъат тузилади. Ҳайъат таржима аниқ ва тўғри амалга оширилганлигини аниқлаб, уни чоп этишга тавсия қилади. «Девон»нинг уйғурча таржимасини нашр этиш бўйича Амин Турсун, Иброҳим Мутъи, Аҳмат Зиё, Бурхон Шохидий, Юсуфбек Мухлисовлардан иборат ҳайъат тузилган. 1957 йилда Аҳмат Зиё қатағон қилинган.

1963-1966 йилларда Сайроний ҳам асарнинг уйғур тилидаги тўла таржимасини амалга оширган. Бироқ бу таржималарнинг бирортаси нашр қилинган эмас, таржималарнинг барчаси Хитойдаги маданий инқилоб даврида атайин йўқотилган.

1981-1984 йилларда «Девон»нинг уйғурча таржимасини Урумчида Шинжон халқ нашриёти ўн минг нусхада босиб чиқарди. Уни нашрга Абдусалом Аббос, Абдурахим Ўткур, Абдурахим Ҳабибулла, Абдулҳамит Юсуфий домулла, Халил Солих, Хўжа Нур Хўжа, Усмон Маматниёз, Сабит Рози, Иброҳим Мутъий (масъул муҳаррир), Эмин Турсун (муҳаррир) ва Мирсултон Усмоновлар тайёрлашган. Нашрда асарнинг таржимони кўрсатилмаган [71; 72; 73].

Ушбу нашрнинг биринчи жилдида «Машҳур уйғур олими Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Туркий тиллар луғати” асари» номли мақола берилган [71.1-49]. Кейин уйғурча таржимага шарҳ ва изоҳлар [71.51-65], тўртта бетдан «Девон» қўлёзмасининг фото нусхаси жой олган. 1-688-бетларда «Девон»нинг таржимаси берилган.

«Машҳур уйғур олими Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Туркий тиллар луғати” асари» мақоласи олти бўлимдан ташкил топган. Унинг биринчи бўлимида Маҳмуд Кошғарий даври, «Девон» яратилган тарихий шароит ҳақида маълумот берилган.

Мақоланинг иккинчи бўлими Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва ижодий фаолиятининг тадқиқига бағишланган. Муаллифларнинг тахмин қилишича, Маҳмуд Кошғарда, Азак ёки Ўпол қишлоғида туғилган. У Ўполдаги Ҳазрати Мулом қабристонида дафн қилинган бўлиши ҳам мумкин.

Мақоланинг учинчи бўлимида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»ни тузиш йўлидаги изланишлари: ўзидан олдинги ва замондошлари томонидан яратилган луғатларни қунт билан ўрганиб, ўзи тамомила янги йўл тутганлиги таҳлил қилинган.

Тўртинчи бўлимда «Девон»нинг тузилиши, мазмуни хусусида фикр юритилган.

Бешинчи бўлимда қорахонийлар давридаги давлат тили хоқонийлар тили бўлганлиги, унинг ўзига хос фонетик, грамматик ва лексик хусусиятлари ҳақида фикр билдирилиб, бу тил «Девон» тузиш учун асос бўлганлиги қайд қилинган.

Олтинчи бўлимда эса «Девон»нинг турк ва ўзбек тилларидаги нашрлари, уларнинг ноширлари хизматига юқори баҳо берилган. Шу билан бирга, турк тилидаги нашрда Бесим Аталай йўл қўйган айрим камчиликлар ҳам кўрсатилган. Булар: а) айрим сўзлардаги фонетик ҳодисалар нотўғри талқин қилинган ва шунинг оқибатида баъзи сўзлар транскрипцияси хато берилган; б) қорахоний-уйғур тилидаги **ә** ҳарфи билдирган товуш барча ўринларда **е** билан ифодаланган.

Муаллифларнинг ёзишича, Маҳмуд Кошғарий - уйғур миллатига мансуб.

Уйғурча таржимада Б. Аталай нашридаги айрим мунозарали жойлар бартараф этилган. Сўзларнинг талаффузини имкон қадар аниқ кўрсатишга ҳаракат этилган.

«Девон»нинг форсча таржималари. 1996 йилда Муҳаммад Дабир Сиёқий томонидан қилинган «Девон»нинг форс тилидаги таржимаси Техронда чоп этилган. Таржимада К. Брокелманн ва Д. Дилчин тадқиқотидан фойдаланилган. Улардаги камчиликлар таржимада ҳам айнан акс этган. Муҳаммад Дабир Сиёқий томонидан ҳам қатор камчиликларга йўл қўйилган. Шу боис таржамадан юзлаб тушунарсиз сўзлар ўрин олган.

2005 йилда Ҳусайн Муҳаммадзода Сиддиқ «Девон»нинг форс тилидаги янги таржимасини 2500 ададда Табризда нашр эттирди. Ушбу нашр 628 бетдан иборат. Китоб мундарижа, таржимоннинг сўз бошиси, матн (97-623), таржимоннинг туркча ва латин ёзувидаги икки бетли қисқа сўздан ташкил топган. Ҳусайн Муҳаммадзода Сиддиқ 53 саҳифалик сўз бошида «Девон»нинг муаллифи, туғилиб ўсган жойи ва қабри, асар ёзилган вақт, нашрлари ва таржималари, олимларнинг асар ҳақидаги энг муҳим тадқиқотлари борасида фикр билдирган. Туркий шеърятнинг бармоқ вази масалаларига тўхталган ва шу асосда «Девон»даги

шеърий парчаларни таҳлил қилган. Таржимани тайёрлаш методи тўғрисида маълумот берган. Ҳусайн Муҳаммадзода Сиддиқнинг таржимаси Муҳаммад Дабир Сиёқий томонидан амалга оширилган таржимадан ҳар томонлама устунлиги билан ажралиб туради. Таржима тўлиқ, ўқувчиларга тушунарли раvon тилда амалга оширилган. Барча сўзлар лотин ва араб алфбосида аниқ қилиб кўрсатилган [30; 173.157].

«Девон»нинг инглизча таржимаси. Асарнинг инглиз тилидаги таржимаси 1982-1985 йилларда Гарвард университетиде 4 жилд ҳолида нашр этилган. Уни инглиз олимлари Роберт Денкофф ва Жимз Маккадилар таржима этган. Инглиз тилидаги таржима Шинаси Текин ва Гўнул Алпайларнинг таҳриридан чиққан. Биринчи жилддаги сўз бошида асар ҳақида кўшимча маълумотлар берилган [193].

«Девон»нинг немисча таржимаси. Маҳмуд Кошғарий асарининг немис тилига қилинган таржимасини Карл Брокелманн амалга оширган ва 1928 йилда Лейпциг шаҳрида нашр эттирган. Ушбу ишда «Девон» тўлалигича немис тилига таржима қилинмаган, туркий сўзларнинг транскрипцияси ва немисча таржимаси берилган [188].

«Девон»нинг қозоқча таржимаси. Асфар Агабойовнинг қозоқ тилидаги таржимаси 1997-1998 йилларда Алматида босилиб чиққан [68; 69; 70].

«Девон»нинг хитойча таржимаси. Бугунги кунда Хитойда ҳам «Девон» асосида муҳим тадқиқотлар олиб борилмоқда. Чунки «Девон»да туркий халқларга оид кўплаб маълумотлардан ташқари, Хитой билан туркий халқлар ўртасидаги маданий ва савдо-сотик алоқалари, Хитойдаги айрим шаҳар ва қишлоқларнинг номлари, у ерларда яшайдиган қабилалар ҳамда айрим хитойча сўзлар тўғрисида ҳам маълумотлар берилган. Масалан, Маҳмуд Кошғарий **“Тавғач”** сўзини шундай изоҳлаган: **“Тавғач** - Мочин мамлакатининг оти. Бу мамлакат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин аслида учтадир: 1) Юқори Чин – бу Шарқда бўлиб, бунга Тавғач дейилади. 2) Ўрта Чин, бунини Хитај дейилади. 3) Қуйи Чин, бунини Бархан дейилади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Тавғачни Мочин, Хитойни Чин деб юритилади” [18.422-423].

Ёки Хитойда яшовчи тубут қабиласи ҳақида шундай маълумот келтирилган: **“тўбўт** - турк диёрида яшовчи бир қавм. Мушқ олинадиган кийик шуларнинг ерида бўлади. Унинг

киндигини кесиб олинади. Бу мушк қутисидир. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган Собит деган кишининг авлодларидир. У киши шу ерни ёқтириб, жойлашиб қолган ва авлоди кўпайган. Авлодлари кўплигидан турклар еридан бир минг беш юз фарсах ерни олганлар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир. Уларнинг тилларида арабчанинг таъсири бор. Чунки улар онани **ума**, отани – **аба** дейдилар” [18.337].

XI асрда яратилган «Девон»даги бундай маълумотлар хитойлик мутахассисларни ҳам қизиқтириши табиий, албатта. Шу боис «Девон» 2002 йилда хитой тилига таржима этилиб, Пекин шаҳридаги Миллатлар наширётида уч жилд ҳолида чоп қилинди.

Асарнинг биринчи жилдини Ҳе Руи Винг Йи, Хиао Зхонгйи, Лиу Жингжиалар таржима, Мирсултон Усмонов ва Чхен Хиалар таҳрир этишган. Иккинчи жилд Хиао Зхонгйи, Лиу Жингжиалар таржимасида, Қи Қингшуп ва Тоҳиржон Муҳаммадлар таҳририда босмадан чиққан. «Девон»нинг хитой тилидаги учинчи жилдини Хиао Зхонгйи таржима, Қи Қингшуп ва Тоҳиржон Муҳаммадлар эса таҳрир қилишган [173.156-157].

«Девону луғотит турк»нинг электрон нусхаси.

Асарнинг электрон нусхаси Хитойнинг Шинжон университети кўп тил-ёзув ахборот техникаси асосий лабораториясида тайёрланган бўлиб, унга «Девон»нинг уйғур, хитой, турк ва инглиз тилларидаги таржималари киритилган.

Ушбу электрон нусха қутисининг олд томонидаги тасвирда Маҳмуд Кошғарийга Ўпол қишлоғида ўрнатилган ҳайкалнинг расми, унинг остида уйғур ва хитой тилларида «Маҳмуд Кошғарий туғилганлигининг минг йиллигини хотирлаймиз! Шинжон университети кўп тил-ёзув ахборот техникаси асосий лабораторияси» деган ёзув бор. Қутининг орқа томонида Маҳмуд Кошғарийнинг Ғози Эмет томонидан ишланган расми, Ҳазрати Мулло қабристонидаги архитектура ёдгорлиги тасвири, уйғур ва хитой тилларида «Туркий тиллар девони» кўп тилли электрон луғат, Шинжон университети кўп тил-ёзув ахборот техникаси асосий лабораторияси» деган ёзув акс этган.

«Девон»нинг ушбу электрон нусхаси мутахассислар ҳамда таълим жараёни учун жуда катта имконият яратади. «Девон» бўйича яратиладиган янги тадқиқотлар, тўрт тилдаги

таржималарни қиёслаб, уларнинг ютуқ ва камчиликларини ўрганишга замин ҳозирлайди.

«Девону луғотит турк»нинг ўрганилиши. Асар чоп этилиши билан уни ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди. Туркийшуносликнинг турли марказларида асарни ўрганишга бағишланган тадқиқотлар юзага келди.

Асар устида энг кўп тадқиқот олиб борган ғарб олимларидан бири немис олими К. Брокелманн ҳисобланади. У 1919 йилдан йигирманчи йилларнинг охирига қадар «Девон» тадқиқига бағишланган ўндан ортиқ асарлар яратди [184; 185; 186; 187]. 1928 йилда «Девон» луғатини чоп эттирди [188]. Бу луғат ғарб олимлари ўртасида асарга бўлган қизиқишни янада кучайтирди. Олим узоқ йиллик олиб борган тадқиқотлари натижасида «Девон» тили ўрта турк тили даврига мансуб деган хулосага келди. Бу фикр кейинчалик барча олимлар томонидан эътироф қилинди.

Маҳмуд Кошғарий фаолияти, «Девон»да акс этган тил, адабиёт, тарих, маданият масалаларини ўрганиш борасида турк олимларининг алоҳида ўрни бор.

Туркияда «Девон»даги шеърий парчалар, мақоллар [202; 204; 212; 230; 246; 247], асарнинг тил хусусиятлари [177; 189; 190; 211; 246; 247; 249], таржималари [178], луғатни топган Али Амирий фаолияти [174; 233; 237] ва бошқа мавзуларда кўплаб тадқиқотлар яратилди. Айниқса бу борада Ф. Кўпрулузода, Ферит Биртек, М.Ш. Улкуташир, А. Жафер ўғли, Шукру Ҳалук Ақалин сингари олимларнинг асарлари диққатга сазовордир.

«Девон» Туркияда бир неча марта нашр қилинди. «Девон»ни ўрганишга бағишланган хорижлик олимлар тадқиқотлари турк тилига таржима этилди [208; 231].

Маҳмуд Кошғарий фаолияти ва «Девону луғотит турк»нинг ўрганилишига бағишланган халқаро анжуманлар ўтказилди.

Бу ишга рус туркологиясида биринчи бўлиб киришган олим В.В. Бартольд (1869-1917) ҳисобланади. У 1921 йилда Рус археология жамиятининг Шарқ бўлимида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и тўғрисида «XI асрнинг туркча-арабча луғати» деган мавзуда маъруза ўқиди [104].

Олим ўзининг кейинги фаолиятида ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»идаги маълумотлардан кенг фойдаланади. Айниқса, Истанбул университетиде «Ўрта Осиё туркий халқлари тарихи» мавзуда ўқиган ўн иккита маърузасида, 1926-27 ўқув

йилларида Тошкентда ўқиган «Турк-мўғул халқлари тарихи» курсида «Девон» маълумотларидан унумли фойдаланган [81].

Рус туркологиясида «Девон» билан боғлиқ филология йўналишидаги ишларни эса С.Е. Малов (1880-1957) бошлаб берган. У 1926 йилда Тошкентда нашр этилган «Образцы древнетюркской письменности с предисловием и словарем» номли мажмуасида «Девон»даги бир неча шеърнинг русча таржимасини берган. Кейинчалик яратилган «Памятники древнетюркской письменности» асарида «Девон»га кўп жой ажратган [117.306-315].

1926 йилда С.Е. Малов, К.К. Юдахин ва арабшунос олим Э.А. Шмитлар биргаликда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и асосида «Қадимги туркий тил луғати»ни тузадилар. Бироқ К. Брокелманнинг луғати [188] нашр қилиниши муносабати билан мазкур сўзлик чоп этилмайди [104.3].

1926 йилда Бокуда бўлиб ўтган Биринчи туркийшунослар қурултойида Б. Чўпонзода «Туркий тилларнинг ўзаро қариндошлиги» мавзuidaги маърузасида асосан «Девон»даги далилларга суянади [165].

Татар олими Жамил Валидов 1927 йилдаги мақоласида «Девон» тўғрисида янги маълумотлар беради [89]. А.М. Кримский ҳам «Туркийлар, уларнинг тил ва адабиёти» асарида «Девон»га алоҳида тўхталган [108].

Т.А. Боровкова «Девону луғотит турк»нинг грамматик очерки бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди [85]. «Девон»даги фонетик терминология [87], лаб ундошлари [86], чўзиқ унлилар масалаларига бағишланган мақолаларини эълон қилди.

И.В. Стеблева «Девону луғотит турк»даги шеърӣй парчаларни, мақол ва маталларни адабий манба сифатида ўрганди [149].

Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, айниқса, А.Н. Кононовнинг қатор мақолалари муҳим аҳамиятга эга бўлди [17; 104; 105; 106; 107;]. Олим «Девон» ёзилганлигининг 900 йиллиги муносабати билан Фарғонада ўтказилган анжуманда «Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари», Анқарада ўтказилган анжуманда «Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарининг иттифоқда ўрганилиши» мавзуларида маъруза қилди. Ҳар иккала маъруза матни чоп этилган [17; 104; 105].

Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш борасида Озарбайжонда ҳам анчагина ишлар амалга оширилди. П.К. Жузе 1926-1928 йилларда эълон қилган катта ҳажмли иккита мақоласида луғатшунос таржимаи ҳолига аниқлик киритишга интилди. «Девон»нинг фандаги тутган ўрнига юксак баҳо берди: «Маҳмуднинг "Девон"ида ўша вақтда қорахонийлар давлати таркибига кирган шимоли-шарқий қабилалар деярли ҳаммаси тўпланган... Дадил айтиш мумкинки, яқиндагина (XIX аср охирларида) Россияда ва Шарқда ўрганилган туркий тиллар фонетикаси ва этимологиясининг асосий қонунлари XI асрдаёқ Маҳмуд томонидан аниқланган ва ўрганилган эди. Маҳмуднинг бу текширишлари шу қадар кенг ва чуқурки, ҳатто, бундай асар XIX асрда ёзилганда ҳам, унга шон-шухрат келтирарди. Маҳмуд Кошғарийнинг "Девон"и сингари асар фан оламида кейинги асрларда ҳам яратилган эмас. Унинг асари гўё "Туркий қомус"дир» [97.33-34]. Кейинчалик Озарбайжонда «Девон»даги фразеологик бирликлар [80], ўтган замон шаклининг ифодаланиши [90], Маҳмуд Кошғарий қиёсий методининг аҳамияти [93; 94] ва бошқа мавзудаги тадқиқотлар яратилди [162].

Қозоқ олимлари Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти [125], «Девон»нинг лексикографик хусусияти [101; 120; 121], асарнинг ўрганилиш тарихи [112], асарда Қозоғистон ҳудудида яшаган қавмлар ҳақидаги маълумотларнинг акс этиши [67; 99], тарихий-географик маълумотларнинг берилиши [122;123] каби масалалар устида иш олиб борганлар.

Шунингдек, қирғиз [125; 126; 139; 140], туркман [62; 83] олимлари ҳам «Девон» бўйича қатор тадқиқотлар яратишган.

«Девон» билан шуғулланган атоқли олимлар қаторида ўзбек туркийшуносларининг ҳам муносиб ўрни бор. Ўзбекистон тарихи, маданияти, географияси, тиббиёти, ўзбек тили, адабиёти, фольклори, шевалари каби қатор масалалар тарихи ва шаклланиш босқичлари ўрганилганда бевосита «Девон»даги материалларга мурожаат қилинади. Бугунги кунда ўзбек мактаблари, коллеж ва лицейлари, олий ўқув юртларининг қўлланма ва дарсликлари «Девон»даги материаллардан фойдаланиб тузилган [4; 7; 11; 59; 40; 41].

Ўзбекистонда «Девон» бўйича амалга оширилган илмий ишларга тўхталадиган бўлсак, бу борадаги тадқиқотлар тарихини ўрганишда муҳим бўлган муаллифи номаълум бир асар хусусида мулоҳаза юритиш лозим. Ўзбекистон Фанлар академиясининг

қўлёзмалар фондида 5046/1 инвентар рақамли «Девону луғат сўзлари учун фикраст» сарлавҳаси остида бир қўлёзма сақланмоқда. У 231 саҳифадан иборат бўлиб, оддий дафтарга қизил ва кўк сиёҳларда ёзилган. Қўлёзмада «Девон»нинг арабча нашридаги 6500 тача туркий сўз алифбо асосида кўчириб ёзилган, ҳар бир сўз қайси жилдда, саҳифада эканлиги кўрсатилган. Арабча нашрнинг биринчи жилдидаги сўзлар дафтарнинг 1-57, 65-74-саҳифаларида, иккинчи жилддаги сўзлар 59-62, 74-83-саҳифаларда, учинчи жилддаги сўзлар эса 62-66 ва 83-саҳифалардан кейинги бетларда берилган. «Девон» тадқиқотчиларидан Ҳ. Ҳасановнинг фикрича, бу кўрсаткич 1924-1925 йилларда тузилган [60.18]. Агар шу сана илмда этироф этиладиган бўлса, бу қўлёзма туркийшуносликда «Девон» бўйича тузилган дастлабки индекс-луғат қўлёзмаси ҳисобланади.

Ўзбекистонда «Девон» билан шуғулланган биринчи олим Абдурауф Фитрат ҳисобланади. Унинг «Девон» бўйича яратган тадқиқотлари, кузатишларини нафақат ўзбек илмида, балки туркийшуносликдаги энг муҳим ишлардан деб баҳолаш мумкин.

Мисолларга мурожаат этайлик. Фитрат «Сарф» асарида «Девон» тили «Қутадғу билиг», «Ҳибатул-ҳақойиқ» ва Аҳмад Яссавий ҳикматлари тили билан жуда яқин бўлиб, кейинчалик чиғатой тили деб номланган тилга асос бўлганлигини қайд этган [43.6-9]. Олим бундай фикрни «Энг эски турк адабиёти намуналари» асарининг «Сўз боши»сида ҳам алоҳида қайд этган: «Сарф»имнинг бошланғичида ёзганим каби хоқоний туркчаси ёки туркча аталган мана шу адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чиғатойчадир... Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга “Девону луғотит турк” китоби берадир» [45].

«Ўзбек адабиёти намуналари» номли мажмуасида «Девон»даги шеърий парчалардан намуналар келтириб, уларни ҳозирги ўзбек тилига уйғунлаштирган, тушунилиши қийин бўлган сўзларга изоҳ берган [44.26-33, 68-70].

Фитратнинг «Девон» бўйича амалга оширган муҳим ишларидан бири «Энг эски турк адабиёти намуналари»дир. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда 4 қаторли, иккинчи қисмда 2 қаторли шеърлар берилган, учинчи қисмда эса баъзи сўзлар, сўзларнинг грамматик хусусиятлари изоҳланган. Шеърий парчалардаги сўзлар «Қутадғу билиг», «Ҳибатул-ҳақойиқ», «Муқаддимат ул-адаб» ва эски ўзбек адабий тилининг бошқа асарларидаги лексик бирликлар билан қиёсланган.

Маълумки, туркий тилларнинг таснифи масаласи туркологиядаги муаммоли масалалардан бири ҳисобланади. Ҳозиргача туркий тилларнинг бир неча таснифлари яратилган бўлса-да, Маҳмуд Кошғарий томонидан амалга оширилган тасниф қайсидир жиҳатлари билан шу кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Фитрат «Энг эски турк адабиёти намуналари»нинг «Бир-икки сўз» деб номланган сўз бошисида туркий тилларнинг тасниф масалаларига, хусусан, В.В. Радлов ва А.Н. Самойлович таснифларига тўхталган. Маҳмуд Кошғарий томонидан қилинган тасниф кейинги таснифларда айнан келтирилмаса ҳам, асос сифатида олинишини алоҳида таъкидлаб ўтган.

Фитрат Туркияда «Девон» бўйича амалга оширилаётган тадқиқотларга, хусусан, Н. Осим ва Ф. Кўпрулузода ишларига ҳам муносабат билдирган. Ф. Кўпрулузоданинг «Турк адабиётининг маншай» мақоласидаги фикрлар билан мунозарага киришган. Ф. Кўпрулузода «Девон»даги шеърий парчаларнинг вазн, қофия ва мавзусига асосланиб, асарда тўртта - «Алп эр тўнга» марсияси, «Ябақу» қабиласи билан боғлиқ бир воқеа марсияси, кимга бағишлангани номаълум бўлган учинчи марсия, Танқут амирига бағишланган марсия борлигини қайд этган. Фитрат эса «Девон»да икки марсия мавжуд деган, фикрни билдирган.

Ф. Кўпрулузоданинг фикрича, «Алп эр тўнга» марсияси ўн икки парчадан иборат. Фитратнинг маълум қилишича, «Алп эр тўнга» марсиясида ўнта парча мавжуд. Иккинчи жилднинг 105 саҳифасидаги

***жўғурди кавāl ат
Чақилдi қизiл от
Кўжўрдi арут от
Сачраб āнiн ортанур.***

(Душман отини таърифлайди: учар от чопганда, туёқларидан ўтлар чақнади. Ундан чақнаган олов (сахро) хашакларини кўйдириб юборди) парчаси вазн, қофия ва мавзу жиҳатидан «Алп эр тўнга» марсиясига мос тушмайди. У биринчи жилднинг 91-бетидаги билан учинчи жилднинг 31-бетидаги парчалар бир хилдир, деган қарашни билдирган.

Фитрат «Девон»да келтирилган шеърий парчаларни исломдан олдинги давр адабиёти намуналари сифатида баҳолаган.

Фитратнинг «Энг эски турк адабиёти намуналари» асари 2008 йилда «Мумтоз сўз» нишриётида қайта чоп этилди. Асарни О. Ҳамроева нашрга тайёрлаган, профессор Ҳ. Болтабоев таҳрир қилган. Ушбу нашрнинг 3-8-бетларида муҳаррирнинг «Қадимги туркий манбалар Фитрат талқинида» номи мақоласи, 9-111-бетларида «Энг эски турк адабиёти намуналари» асарининг кирилл алифбосидаги матни, 112-121-бетларида нашрга тайёрловчининг «Девону луғатит турк»нинг Фитратга қадар ўрганилиши ва «Энг эски турк адабиёти намуналари» мажмуаси номи мақоласи, ундан кейин эса асарнинг арабча нашри нусхаси берилган.

«Энг эски турк адабиёти намуналари»нинг қайта чоп этилиши, айниқса, унинг араб алифбосидаги асл нусхаси матни билан берилиши ушбу нашрнинг ютуғидир.

Бироқ айрим китобларда бўлганидек, ушбу нашрда ҳам бир қанча хатоликларга йўл қўйилган. Уларнинг баъзилари Фитрат матнидаги сўзларни нотўғри ўқиш билан боғлиқ, шунингдек, масъул муҳаррирнинг ва нашрга тайёрловчининг мақолаларида фактик хатолар, услуб жиҳатдан таҳрирталаб ўринлар борки, булар ўқувчига нотўғри маълумот беради, уни чалғитади. Масалан, О. Ҳамроева нима учундир «сахҳофлар бозори»ни, «сахҳоф бозори» тарзида, машҳур турк олими Ф. Кўпрулуниги исмини «Купрулу», «ҳисобланган» сўзини «ҳисобган» шаклида ёзган. Маҳмуд Кошғарий асарининг номи бир жойда «Девону луғатит турк», иккинчи жойда «Девону луғати-т-турк» шаклида қайд этилган.

Бундан ташқари, О. Ҳамроеванинг ўн бетлик мақоласининг беш бети (112-116-бетлари) бизнинг «Девону луғотит турк»: топилиши, таржималари ва ўрганилиши» номи мақоламизга (Туркология масалалари, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006, 60-65-бетлар) ҳавола берилмасдан сўзма-сўз кўчириб олинган. Афсусланарли томони шундаки, олинган кўчирмалардаги баъзи фикрлар нашрга тайёрловчининг мақоласи мантиқига мутлақо мос тушмайди. Айримларида эса муаллиф кўчирмаларга бир мунча ўзгартириш киритгандек бўлиб, қўпол хатоларга йўл қўяди. Айрим намуналар (фарқлар қорайтирилган шаклда берилмоқда) келтирамиз:

<p>Бизнинг «Девону луғатит-турк»: топилиши, таржималари ва ўрганилиши» номли мақоламизда</p>	<p>О. Ҳамроевнинг «Девону луғатит турк»нинг Фитратга қадар ўрганилиши ва "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуаси» номли мақоласида</p>
<p>«Шу ўринда дастлаб «Девон» ҳақидаги тадқиқотлар тарихини ўрганишда муҳим бўлган муаллифи номаълум бир асар хусусида тўхталиб ўтиш лозим. Ўзбекистон Фанлар академиясининг кўлёмалар фондида 5046/1 инвентар рақамли «Девону луғат сўзлари учун фихраст» сарлавҳаси остида бир кўлёмза сақланмоқда. У 231 саҳифа бўлиб, оддий дафтарга қизил ва кўк сиёҳларда ёзилган. Кўлёмзада «Девон»нинг арабча нашридаги 6500 тача туркий сўз алифбо асосида кўчириб ёзилган. Ҳар бир сўз қайси жилдда, саҳифада эканлиги кўрсатилган. Арабча нашрнинг биринчи жилдидаги сўзлар дафтарнинг 1-57, 65-74-саҳифаларида, иккинчи жилддаги сўзлар 59-62, 74-83-саҳифаларда, учинчи жилддаги сўзлар эса 62-66 ва 83-саҳифалардан кейинги бетларда берилган. «Девон» тадқиқотчиларидан Ҳ. Ҳасановнинг фикрича, бу кўрсаткич 1924-1925 йилларда тузилган. Агар шу сана илмда эътироф этиладиган бўлса, бу кўлёмза туркийшуносликда «Девон» бўйича тузилган дастлабки индекс-луғат ҳисобланади»</p>	<p>«Шунингдек, «Девон» ҳақидаги тадқиқотлар тарихини ўрганишда муҳим ҳисобган муаллифи номаълум бир асар хусусида тўхталиб ўтиш лозим... Ўзбекистон Фанлар академиясининг Кўлёмалар фондида 5046/1 инвентар рақамли «Девону луғати-т-турк» сўзлари учун фихрист» сарлавҳаси остида бир кўлёмза сақланмоқда. У 231 саҳифа бўлиб, оддий дафтарга қизил ва кўк сиёҳларда ёзилган. Кўлёмзада «Девон»нинг арабча нашридаги 6500 тача туркий сўз алифбо асосида кўчириб ёзилган. Ҳар бир сўз қайси жилдда, саҳифада эканлиги кўрсатилган. Арабча нашрнинг биринчи жилдидаги сўзлар дафтарнинг 1-57, 65-47 саҳифаларида, иккинчи жилддаги сўзлар 59-62, 74-83-саҳифаларда, учинчи жилддаги сўзлар эса 62-66, 83 саҳифалардан кейинги бетларда берилган. «Девон» тадқиқотчиларидан Ҳ. Ҳасановнинг фикрича, бу кўрсаткич 1924-1925 йилларда тузилган. Ушбу индекс-луғат акад. А. Рустамов томонидан ҳам ўрганилган бўлиб, олимнинг эътирофига кўра бу кўлёмза юртимизда</p>

(64-65-бет).	«Девон» бўйича тузилган дастлабки индекс-луғат ҳисобланади» (116-бет).
«М.Кошғарий ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, айниқса, А.Н.Кононовнинг қатор мақолалари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим «Девон» ёзилганлигининг 900 йиллиги муносабати билан Фарғонада ўтказилган анжуманда «Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари», Анқарада ўтказилган анжуманда «Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарининг совет иттифоқида ўрганилиши» мавзуларида маъруза қилди. Ҳар иккала маъруза матни чоп этилган» (64-бет).	«М.Кошғарий ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, айниқса, А.Н.Кононовнинг қатор мақолалари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Олим «Девон» ёзилганлигининг 900 йиллиги муносабати билан Фарғонада ўтказилган анжуманда «Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғатит турк» асари», Анқарада ўтказилган анжуманда «Маҳмуд Кошғарий «Девону луғати-турк» асарининг совет иттифоқида ўрганилиши» мавзуларида маъруза матни чоп этилган» (115-бет).

Бундан ташқари, О. Ҳамроевнинг мақоласида Ҳ. Болтабоевнинг «Қадимги туркий манбалар Фитрат талқинида» мақоласининг 3-4-бетларидан кўчириб олинган жумлаларни ҳам учратиш мумкин:

Ҳ. Болтабоевнинг «Қадимги туркий манбалар Фитрат талқинида» номли мақоласида	О. Ҳамроевнинг «Девону луғатит турк»нинг Фитратга қадар ўрганилиши ва «Энг эски турк адабиёти намуналари» мажмуаси» номли мақоласида
«Девону луғати-турк»даги манзум парчаларни адабий жиҳатдан тасниф қилишга уриниш XX асрнинг бошларига тўғри келади. Турк олимлари Нажиб Осимбек¹, Фуод Кўпрулу² , хорижий тадқиқотчилар Радлов³ (В.Радловнинг шу мақоласига илова берилган:	«Асардаги манзум парчаларни адабий жиҳатдан тасниф қилишга уриниш XX асрнинг бошларига тўғри келади. Турк олимлари Нажиб Осимбек³, Фуод Кўпрулу¹⁰ , хорижий тадқиқотчилар Радлов¹¹ (В.Радловнинг шу мақоласига илова берилган: <i>Radloff W. Phonetik</i>

Radloff W. *Phonetik der nordischen turk sprehen.* – Leipzig; 1882. – Pp. 8-19), Брокелманн⁴ (К.Брокелманнинг шу мақола-сига илова берилган: Brokelmann C. Mahmud al-Kasgari über die Sprachen un die Stamme der Türken in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum).- 1921) мақолаларида бу ҳолатни кузатамиз. Ўзбек олимлари орасида бу ишга биринчилардан бўлиб **ёндошган** ва ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган **тасниф** проф. Фитратга тегишлидир.

1927 йилда “Энг эски турк адабиёти намуналари” номи билан тавсия этилган мажмуа “Девону луғати-т-турк”даги манзум ва мансур парчаларининг шунчаки йиғиндиси эмас, балки уларни мазмун жиҳатдан **боғлаган, адабий навълар ва жанрлар нуқтаи** назардан изоҳлаган талқин ҳамдир... Аниқлашимизча, Фитрат асарнинг қўлёзма нусхасини Нажиб Осимбек томонидан **1915-16** йилларда нашр этилган “Девону луғати-т-турк”нинг **I-III** жилдлари билан солиштириб чиққан. Фитрат мажмуасининг сўзбошида **ёзишича** “...бу муҳим китоб Маҳмуд ибн Хусайн ибн Мухаммад **ал-Кошғарий** томонидан ҳижрий 464 да ёзила **бошлаб**, 466 йилда **битирилганда**, аббосий халифалридан **ал-Муқтадий**

der nordischen turk sprehen. – Leipzig; 1882. – Pp. 8-19), Брокелманн¹² (К.Брокелманнинг шу мақоласига илова берилган: Brokelmann C. Mahmud al-Kasgari über die Sprachen un die Stamme der Türken in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum).- 1921) мақолаларида бу ҳолатни кузатамиз. Ўзбек олимлари орасида бу ишга биринчилардан бўлиб **ёндошган** ва ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган **бу тасниф** проф. Фитратга тегишлидир.

1927 йилда “Энг эски турк адабиёти намуналари” номи билан тавсия этилган мажмуа “Девону луғати-т-турк”даги манзум ва мансур парчаларининг шунчаки йиғиндиси эмас, балки уларни мазмун жиҳатдан **боғлаган ва адабий навълар нуқтаи** назардан изоҳлаган ҳамдир. Аниқлашимизча, Фитрат асарнинг қўлёзма нусхасини Нажиб Осимбек томонидан **1915-1916** йилларда нашр этилган “Девону луғати-т-турк”нинг **1-3** жилдлари билан солиштириб чиққан. Фитрат мажмуасининг сўзбошида **ёзишича**, **бу** муҳим китоб Маҳмуд ибн Хусайн ибн Мухаммад **Кошғарий** томонидан ҳижрий 464 да ёзила **бошлаб** 466 йилда **битирилган-да**, аббосий халифалридан **ал-Муқтадога** тақдим этилган» (116-117-

Ушбу парчада Ҳ. Болтабоев ҳам, унинг мақоласидан айнан кўчирган О. Ҳамроева ҳам қуйидаги хатоликларга йўл қўйган:

1. В. Радловга илова қилинган мақола 1882 йили чоп этилган бўлиб (**Radloff W. Phonetik der nordischen turk sprehen. – Leipzig; 1882. – Pp. 8-19**), олим бу даврда «манзум парчаларни адабий жиҳатдан тасниф қилишга» уриниши мумкин эмас эди. Чунки «Девону луғотит турк» асарининг ўзи 1913 йилда топилиб, 1915-1917 йилларда Истанбулда нашр этилган. В. Радловнинг иловада келтирилган мақоласи туркий тиллар фонетик хусусиятларини, аниқроғи туркий тилларни тасниф қилишга бағишланган эди. Қолаверса, В. Радлов «Девону луғотит турк» асарини ўрганиши у ёқда турсин, унинг номини ҳам бирорта асарида қайд қилмагани мутахассисларга яхши маълум. В. Радлов «Девону луғотит турк» асари нашр этилгандан бир йил кейин, яъни 1918 йилда вафот этган.

2. К. Брокелманнга илова қилинган мақолада (**Brokelmann C. Mahmud al-Kasgari über die Sprachen un die Stamme der Türken in XI Jahrh (Korosi Csama – Archivum). - 1921**) ҳам «Девон»даги парчалар тасниф этилмаган. Олимнинг бу борадаги изланишлари бошқа бир тадқиқотида ёритилган (**Alturkestanische Volkspoesie. AM, Proband, I, 1923, 3-24 s.; II, 1924, 22-24 s.**).

3. Мақолалардаги «Аниқлашимизча, Фитрат асарнинг қўлёзма нусхасини Нажиб Осимбек томонидан 1915-1916 йилларда нашр этилган «Девону луғати-т-турк»нинг 1-3 жилдлари билан солиштириб чиққан» деган фикр ҳам асоссиз. Чунки Нажиб Осимбек «Девон»ни умуман чоп эттирмаган, унинг тадқиқи билан шуғулланган, асардаги шеърини парчаларни, мақолларни нашр қилган.

«Девон»ни топган Али Амирий шогирдларидан Килисли Рифатнинг 1915-1917 йилларда бир жилдлик асарни уч жилд шаклида нашрга тайёрлаб чоп эттиргани барча илмий манбаларда, жумладан, О. Ҳамроева жуда кўп жойларини ўзлаштириб олган «Девону луғотит-турк»: топилиши, таржималари ва ўрганилиши» номли мақолада ҳам [49.62] келтирилган.

О. Ҳамроевнинг мақоласида бир-бирига мантқиқан боғланмаган, яъни кўплаб тахрирталаб ўринлар ҳам бор. Кўчирма:

«Фитратнинг «Энг эски турк адабиёти намуналари» асари жуда катта илмий аҳамиятга эга. Фитратнинг «Девон» бўйича яратган тадқиқотларини нафақат ўзбек илмида, туркийшуносликдаги фавқуллодда ҳодисалардан деб баҳолаш мумкин. Бироқ олимнинг асар ҳақидаги қарашлари ўша даврда яратилган бошқа изланишлар билан қиёсий планда ўрганилган эмас. «Девону луғати-т-турк» асаридаги парчалар халқ оғзаки ижодининг ва Х асргача кечган айрим ёзма манбалардаги асарларнинг бетакрор намуналаридир» (121-бет).

«Энг эски турк адабиёти намуналари» асари туркий халқлар ҳаётидаги икки буюк шахс илмий фаолияти билан боғлиқ бўлиб, яхши мақсадда чоп этирилган ва «олий ўқув юр்தларининг талабалари, аспирант ва тадқиқотчилари ҳамда ўзбек мумтоз адабиёти ихлосмандларига мўлжалланган». Китобни, китобга киритилган мақолаларни юзлаб, минглаб талабалар ўқишади, илмга энди кириб келаётган аспирантлар улардан кўчирмалар олишади. Шу маънода уни қайта нашр этишда қайд этилган ва бошқа камчиликларни бартараф этиш чораларини кўриш лозим.

Фитратдан кейин «Девон» билан астойдил шуғулланган забардаст олимлардан бири С. Муталлибов ҳисобланади. Олим «Девон»ни ўзбек тилига таржима этди [18; 19; 20]. Бу таржима кўплаб тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилди. 1967 йилда асарнинг «Индекс-луғати»и тузилиб [14], унинг охирида «Киши номлари» [14.387-391], «Халқ, уруф ва қабила номлари» [14.391-397], «Шаҳар ва қишлоқ номлари» [14.397-401], «Мамлакат, вилоят, водий, дара, яйлов, жарлик, тепалиқ, довон ва йўл номлари» [14.401-404], «Денгиз, кўл, дарё, сой номлари» [14.404-405], «Планета, юлдуз ва фасл номлари» [14.405], шунингдек, Қ. Маҳмудов томонидан тузилган «Грамматик кўрсаткич» [14.406-476], Ф. Абдурахмонов ва Ш. Шукуровлар томонидан тайёрланган «ХI аср эски турк тилининг грамматик очерки» [14.477-525], берилган. «Индекс-луғат»нинг 529-541-бетларида «Девон»даги мақол ва маталлар илова қилинган.

С. Муталлибов «Девон» материаллари асосида «ХI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси», «Морфология ва лексикадан қисқача очерк» каби рисоаларини, кўплаб мақолаларини чоп эттирди [25; 26; 27; 28; 128]. «Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари» мавзусидаги докторлик диссертациясини химоя қилди [127].

А. Рустамов Миллат кутубхонасида сақланаётган «Девон» кўлёмасининг микрофилми ва 1915-1917 йилларда Истанбулда чоп этилган арабча нусха асосида асарни рус тилига таржима қилди. Таржима жараёнида Килисли Рифат асарни нашр этишда, Бесим Аталай ва С. Муталлибовлар таржима қилишда йўл қўйган камчиликларни аниқлади [145].

«Девон»нинг ўзбек тилида чоп этилиши ва тадқиқ этилишида Ф. Абдурахмоновнинг хизматлари ҳам катта бўлди. Олим «Девон»ни ва «Девон» индекс-луғатини таҳрир қилди, асарнинг грамматик хусусиятлари ва фонетикасини, туркий уруғларнинг жойлашиши ва уларнинг баъзи тил хусусиятларини ўрганди [2; 3; 4; 5; 6; 7; 77; 78].

Бошқа ўзбек олимлари томонидан «Девон» тилининг ўзбек шеваларига алоқаси [1; 9; 10; 16; 36; 56; 131], фонетик ҳодисалар [5; 13; 21; 22; 32; 118; 144], грамматик [6; 12; 23; 33; 54; 133; 134; 137; 138], лексик ва лексикографик хусусиятлари [13; 35; 114; 168], айрим соҳалар атамалари [8; 15; 24; 34; 55; 92; 98;], туркий тилларнинг таснифи [31; 59; 132], «Девон»даги уйғур ёзуви ҳақидаги маълумотлар [37], адабий тилнинг юзага келишидаги ўрни [39; 168], нутқ феъллари [58; 114], асар нашри ва ноширлари [46; 157], топонимлар [101], Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик қарашлари [33], қадимги туркийлар поэзияси [160], ўзбек халқининг шаклланиши [53; 167], асарнинг топилиши, таржималари ва ўрганилиши [48; 49; 50; 51; 52; 209] каби масалалар ҳам тадқиқ қилинди.

Ҳ. Ҳасанов Маҳмуд Кошғарийнинг географияга оид қарашларини чуқур ўрганиб, қатор мақолалар эълон этди [60; 61; 163; 164]. Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ва фаолияти, географик мероси ҳақидаги китобини ёзди [60].

«Девон» тузилганлигининг 900 йиллиги муносабати билан 1972 йилда Фарғонада жуда катта илмий конференция ўтказилди [142; 159]. Конференциядаги маърузаларнинг бир қисми эълон қилинди [79; 91; 94; 98; 102; 103; 105; 113; 114; 118; 129; 136; 139; 140; 141; 145; 153; 159; 160; 166; 168]. Шу йили Қарши Давлат педагогика институтининг XI илмий-назарий конференцияси ҳам Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва ижодий меросини ўрганишга бағишланди [119].

Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллик тантаналари. Маълумки, ЮНЕСКО томонидан 2008 йил – Маҳмуд Кошғарий йили деб эълон қилинди. Шу муносабат билан дунёнинг

кўплаб мамлакатларида луғатшунос фаолияти ва ижодий меросини ўрганиш бўйича халқаро анжуманлар, тадбирлар ўтказилди. Ушбу тадбирлар доирасида Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва фаолияти, унинг «Девону луғотит турк» асари юзасидан олиб борилган тадқиқотлар натижалари, бу борадаги қилиниши лозим бўлган илмий ишлар бўйича маърузалар тингланди.

Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан Хитойда бир қанча илмий, илмий-амалий анжуманлар ўтказилди. Бу борада 2008 йил октябрь ойида Шинжонг университетида, ноябрда Қошқар туманида, декабрда Шинжонг университети, Шинжонг педагогика университети ва Шинжонг тиббиёт университетларининг биргаликда ўтказган анжуманларини тилга олиш мумкин. Ушбу тадбирлар доирасида Пекин шаҳридаги Марказий Миллатлар университетида 2008 йил 24-26 ноябрь кунлари юқори савияда ўтказилган халқаро конференция алоҳида аҳамият касб этди. Унда Маҳмуд Кошғарий фаолияти ва «Девон» билан шуғулланиб келаётган 120 дан ортиқ хорижлик олимлар иштирок этиб, турли мавзуларда маъруза қилишди.

Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан Туркиянинг бир неча олий таълим муассасалари, илмий марказларида илмий, илмий-амалий анжуманлар ўтказилди. Бу жиҳатдан 2008 йил 20-25 октябрь кунлари Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллиги ва алифбо ислоҳининг 80 йиллигига бағишлаб Анқара шаҳрида ўтказилган халқаро илмий конференцияни алоҳида таъкидлаш лозим. Конференцияда жами 456та маъруза эшитилган бўлса, шундан 44таси бевосита Маҳмуд Кошғарий фаолияти ва «Девону луғотит турк» асарининг яратилиши, хусусиятлари каби масалаларни ёритишга бағишланди [250].

Конференция ишида Ўзбекистондан Э. Фозилов, Ҳ. Дадабоев, Ҳ. Болтабоев, Б. Юсупов, З. Худойберганова, Ш. Усмонова, А. Тилолов, Ж. Худойбердиевлар ўз маърузалари билан иштирок этишди.

Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк» бўйича амалга оширилган тадқиқотлар библиографияси

1. Абдуллаев Ф. «Девону луғотит турк» асарида ўғуз компонентининг ўрни масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 51-56-бетлар.
2. Абдурахмонов Ф. Маҳмуд Кошғарий туркий уруғларнинг жойлашиши ва баъзи тил хусусиятлари ҳақида // Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. – Тошкент, 2005, 23-26-бетлар.
3. Абдурахмонов Ф. Равишдош тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 45-50-бетлар.
4. Абдурахмонов Ф. Тарихий синтаксис. – Тошкент, Фан, 1974.
5. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили фонетикаси тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963, № 2, 30-36-бетлар.
6. Абдурахмонов Ф.А. Шукуров Ш.Ш. XI аср эски турк тилининг грамматик очерки // Девону луғотит турк, Индекс-луғат. – Тошкент, 1967, 277-525-бетлар.
7. Абдурахмонов Ф.А., Шукуров Ш.Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент, Ўқитувчи, 1973.
8. Абдушукуров Б. XI-XIV аср туркий манбалар тилидаги зоонимлар. НДА., 1998.
9. Алиев А. «Девону луғотит турк»даги айрим аффиксларнинг Наманган группа шеваларида қўлланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 68-70-бетлар.
10. Алиев А. «Қутадғу билиг» ва «Девону луғотит турк»нинг Наманган шеваларига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970, № 1, 35-37-бетлар.
11. Алиев А., Қ.Содиқов. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, 1994. 70-73, 89-95-бетлар.
12. Валиев У. «Девону луғотит турк»да -чи/-чи аффиксининг от ясалишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1964, № 3, 74-76-бетлар.
13. Дадабоев Ҳ. «Девону луғотит турк»даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент, 2008, 3-9-бетлар.
14. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент, 1967.
15. Иброҳимов С., Асомуддинова М. XI асрдаги туркий тилларда касб-ҳунар атамалари ва уларнинг «Девону луғотит

турк»да акс этиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 57-62-бетлар.

16. Ишаев А. «Девону луғатит турк» ва ўзбек шевалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 63-67-бетлар.

17. Кононов А.Н. Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғатит турк» асари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972, № 1, 31-38-бетлар; 1972, № 2, 29-35-бетлар.

18. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, т. I, 1960.

19. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, т. II, 1961.

20. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, III, 1963, т.

21. Маҳмудов Қ. «Девону луғотит турк» ва «Тафсир» тилида айрим ундошлар ҳодисаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972, № 5, 46-49-бетлар.

22. Маҳмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма ёдгорликлари тилида Д>3>Т>3>Й>Г ёки Д/З/Т/З/Й/Г фонетик ҳодисаси // Ўзбек тили тарихий масалалари. – Тошкент, Фан, 1977.

23. Маҳмудов Қ. Грамматик кўрсаткич // Девону луғотит турк, Индекс-луғат. – Тошкент, 1967, 406-476-бетлар.

24. Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари. – Тошкент, 2009.

25. Муталлибов С. «Девону луғатит турк» ва унинг таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 40-44-бетлар.

26. М уталлибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси // Тил тарихига оид материаллар. – Тошкент, 1955.

27. Муталлибов С. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари // Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғот ит-турк), таржимон ва нашрга тайёрловчи. С.М. Муталлибов. – Тошкент, т. I, 1960, 7-39-бетлар.

28. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. – Тошкент, 1959.

29. Мутъий Иброҳим; Усмонов Мирсултон. Маҳмуд Кошғарийнинг ватани, ҳаёти ва мозори тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1990, № 3, 51-56-бетлар.

30. Мухаммад Ҳалим Ёрқин. «Девону луғат ут-турк»нинг Табриз нашри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2007 йил 21 сентябрь.

31. Неъматов Ҳ. XI асрдаги туркий тилларнинг М.Кошғарий томонидан қилинган таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1969, № 4, 51-54-бетлар.

32. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент, 1992.

33. Нурмонов А. Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик қарашлари // Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент. 2002, 26-51-бетлар.

34. Рустамий С. «Девону луғат-т-турк»даги лингвистик атамалар. – Тошкент, 2006.

35. Рустамова С. Маҳмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари. НДА. – Тошкент, 1998.

36. Содиқов Қ. Маҳмуд Кошғарий туркий диалектлар ҳақида // Адабий мерос. – Тошкент, 1989, № 4(50), 60-65-бетлар.

37. Содиқов Қ. Маҳмуд Кошғарий уйғур ёзуви ҳақида // Адабий мерос. – Тошкент, 1986, № 3(37), 41-45-бетлар.

38. Содиқов Қ. Маҳмуд Кошғарий харитаси ҳақида // Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. – Тошкент, 2005, 1-14-бетлар.

39. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006, 28-29, 45-48, 89-94-бетлар.

40. Турсунов У.Т. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1961, № 3, 67-69-бетлар.

41. Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, 1982.

42. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, 1995.

43. Фитрат. Сарф. 5 нашри. – Самарқанд-Тошкент, 1927.

44. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. – Самарқанд. 1928.

45. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Самарқанд, 1927.

46. Фозилов Э. Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девон»и // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971, № 5, 34-39-бетлар.

47. Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. Маҳмуд Кошғарий, Абу Ҳайён, Жамолиддин Туркий. – Тошкент. 1971.

48. Худойбердиев Ж. «Девону луғат ит-турк» қачон топилган? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, – Тошкент, 2006 йил 24 февраль.

49. Худойбердиев Ж. «Девону луғатит турк»: топилиши, таржималари ва ўрганилиши // Туркология масалалари. 1. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2006, 60-65-бетлар.

50. Худойбердиев Ж. «Девону луғатит турк»нинг топилиш санаси ҳақида // ЎЗМУ хабарлари, – Тошкент, 2006, № 3, 50-52-бетлар.

51. Худойбердиев Ж. «Девону луғатит турк»нинг топилиши // Миллий тикланиш. – Тошкент, 1998 йил 24 ноябрь.

52. Худойбердиев Ж. «Девону луғатит турк»нинг Ўзбекистонда ўрганилиши // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент, 2008, 10-16-бетлар.

53. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент. 2001.

54. Шукуров Ш. Феъл тарихидан. Қадимги туркий ёдгорликлар тилида майл ва замон формалари. – Тошкент, 1970.

55. Шукурова Г. «Девону луғат ит-турк»да устки кийимни ифодаловчи лексемалар парадигмаси // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. – Тошкент, 2008, 16-20-бетлар.

56. Юсупов Б. Фориш шеваси ва «Девону луғатит турк» // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981, № 3, 51-54-бетлар.

57. Қаюмов А. Қадимият қомуси // Совет Ўзбекистони. – Тошкент, 1966 йил 27 июль.

58. Қўчқортоев И. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғат-ит-турк» асаридаги нутқ феъллари // ТошДУ илмий асарлари. 412-сон. – Тошкент, 1971.

59. Қўчқортоев И., Исабеков Б. Туркий филологияга кириш. – Тошкент, 1984, 6-12-бетлар.

60. Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Кошғарий (ҳаёти ва географик мероси). – Тошкент, 1963.

61. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Тошкент, 1981.

62. Ахаллы С. Махмуд Кашгарының созлуги ве туркмен дили. – Ашгабат, 1958.

63. Зјналов Ф. Турколокијанын әсаслары. – Бакы, 1981,

64. Иброҳим Мутий, Мирсултон Усмонов. Маҳмуд Қашқарийнинг юрти, ҳаёти ва мазори тўғрисида // Тарим, – Урумчи, 1984, № 3, 9-25.

65. Қайдаров Ә., Оразов М. Туркологияға кіріспе. – Алматы, 1985, 55-56, 104-108.
66. Короглы Х.Г. Борынғы төрки язмачылык // Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 1 т. Урта гасырлар дәвре. – Казан, 1984.
67. Курышджанов Э., Қайырбаева Р. XI ғасырда жасаған түрлі тайпаларының тіліндегі сын есім тудыратын жұрнақтар (М.Қашғари еңбегінің материалдары бойынша) // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. 1980. № 9, с. 43-47.
68. Махмуд Қашқари. Нашрга тайёрловчи: Асқар Эгубай. Турик сөздиги. Т. 1. – Алматы, 1997. 590.
69. Махмуд Қашқари. Нашрга тайёрловчи: Асқар Эгубай. Турик сөздиги. Т. 2. – Алматы, 1997. 525.
70. Махмуд Қашқари. Нашрга тайёрловчи: Асқар Эгубай. Турик сөздиги. Т. 3. – Алматы, 1998. 597.
71. Мәһмут Қәшқәрий. Туркий тиллар дивани. Биринчи том. Шинжан хәлиқ нәшрияти. – Үрумчи, 1981. 62+688. (араб алифбосида).
72. Мәһмут Қәшқәрий. Туркий тиллар дивани. Икинчи том. Шинжан хәлиқ нәшрияти. – Үрумчи, 1981. 534. (араб алифбосида).
73. Мәһмут Қәшқәрий. Туркий тиллар дивани. Учунчи том. Шинжан хәлиқ нәшрияти. – Үрумчи, 1981. 612. (араб алифбосида).
74. Мәхмүтов Х.Ш. М.Кашғариниң «Диване лөгәтәт төрк» сүзлегә һәм борынғы төрки фольклор // Борынғы татар фольклоры мәсьәләләре. – Казан, 1984.
75. Мәхмүтов Хужи. Мәңгелек ядкяр. – Казан, 2002.
76. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейн Ал-Кашғари Жана анын «Туркий тилдер сөз жынагы». – Фрунзе, 1990.
77. Абдурахманов Г.А. Исследование по староузбекскому синтаксису (XI век). – М., «Наука», 1967.
78. Абдурахманов Г.А. К вопросу о генезисе ā // ОНУ. – Ташкент, 1974., № 5, с. 56-57.
79. Асланов В.И. «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашғари и азербайджанский язык // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 61-74.
80. Байрамов Г.А. Фразеологические единицы тюркских языков в словаре М.Кашгарского «Диван лугат ат-турк» // Ученые записки Азербайджанского гос. ун-та..., серия языка и литературы, – Баку, 1966, № 3, с. 3-12.

81. Бартольд В.В. О делении тюркских племен и языков по Махмуду Кашгарскому // Сочинения, т. V, с. 205-206.
82. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969.
83. Беляев В.И. «Диван лугат ат-турк» // Материалы по истории туркмен и Туркменистана. т. 1, – Москва-Ленинград, 1939.
84. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. – М., «Наука», 1982, с. 127-142, 146-154.
85. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Диван-у лугат ит-турк» Махмуда Кашгари. АКД, – М., 1966.
86. Боровкова Т.А. О губных согласных в «Диван-у лугат ит-турк» // Тюркологический сборник. – М., 1966, с. 24-27.
87. Боровкова Т.А. О фонетической терминологии в словаре Махмуда Кашгарского «Диван-у лугат ит-турк» // Известия АН СССР, ОЛЯ, 1966, № 6. с. 528-531.
88. Боровкова Т.А. Относительно нового издания словаря Махмуда Кашгарского // НАА, 1964, № 5, с. 133-135.
89. Валидов Дж. О словаре турецких языков Махмуда Кашгарского // Вестник научного общества татароведения. – Казан, 1927, № 7, с. 107-112.
90. Велиев И.Д. Формы выражения прошедшего времени в «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари // Ученые записки Азербайджанского государственного университета им. С.М.Кирова. Серия языка и литературы, 1968, № 5.
91. Гарипов Т.М. Махмуд Кашгари и кыпчакские языки Урало-Поволжья // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 47-51.
92. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент, «Ёзувчи», 1991.
93. Демирчизаде А.М. Сравнительный метод лингвиста XI века Махмуда Кашгари // Известия АН АзССР, серия общественных наук, 1964, № 4, с. 45-55.
94. Демирчизаде А.М. Сравнительный метод Махмуда Кашгари // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 31-42.
95. Дёрфер Г. Махмуд Кашгари: аргу, халадж // Советская тюркология, – Баку, 1987, № 1, с. 37-44.
96. Древнетюркский словарь. – Л., Наука, 1969.
97. Жузе П.К. Диван лугат ат-турк // Известия Восточного факультета Азербайджанского Государственного университета. т. I, – Баку, 1926, с. 75-94; т. II, – Баку, 1928, с. 27-58.

98. Ибрагимов С., Асамудинова М. Отражение профессиональной терминологии в «Диване лугат-ит-турк» и «Кутадгу билиг» // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 114-122.

99. Ибрагимов С.К., Храковский В.С. Махмуд Кашгарский о расселении племен на территории Казахстана // Вестник АН КазССР – Алма-Ата, 1958, № 11, с. 93-98.

100. Кайдаров А.Т. Уникальный лексикографический труд // Вестник АН КазССР, вып. 2, 1960, с. 109-111.

101. Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент, 2006

102. Караев О. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари (по Тянь-Шаню и Семиречью) // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 111-113.

103. Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 18-23.

104. Кононов А.Н. Изучение «Дивану лугат ит-турк» Махмуд Кашгарского в // Советская тюркология, – Баку, 1973, № 1, с. 3-9.

105. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк» // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 3-17.

106. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Словарь тюркских языков» // Филология и история стран зарубежной Азии и Африки. – Ленинград, 1965, с. 25-27.

107. Кононов А.Н., Нигматов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках // История лингвистических учений. Средневековый Восток. – М., 1981, с. 130-142.

108. Короглы Х. Алп Эр Тонга и Афрасияб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашгари и другим автором // Советская тюркология, – Баку, 1970, № 4, с. 108-112

109. Кримський А.Е. Тюрки, їх мови та літератури. – Київ, 1930. с. 192-193.

110. Кулиев К. О форме винительного падежа типа *sözin*, *tewsin* в тексте «*Divanü lûgat-it-türk*» Махмуда Кашгари // Советская тюркология, – Баку, 1970, № 4, с. 67-71.

111. Курышжанов А. Исследования по лексике «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, Наука, 1970.

112. Курышжанов А. К истории исследования сочинения Махмуда Кашгарского // Труды Института языкознания АН КазССР

т.3, Вопросы казахского и уйгурского языкознания, – Алма-Ата, 1963 с. 182-189.

113. Курышжанов А.К. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 52-60.

114. Кучкартаев И. Лексика «Дивану лугат-ит-турк» М.Кашгари и современный узбекский литературный язык // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1. с. 83-90.

115. Малов С.Е. А. Фитрат. Образцы древней тюркской литературы Ташкент, 1927 // Записки коллегии востоковедов, – Ленинград, 1928, т. III, с. 213-217.

116. Малов С.Е. Образцы древнетурецкой письменности, с предисловием и словарем. – Ташкент, 1926.

117. Малов С.Е. Памятники древнетурецкой письменности. – Москва-Ленинград, 1951. с. 306-315.

118. Матгазиев А. К истории фонетического изменения слов в узбекском языке // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1. с. 106-110.

119. Материалы предстоящей XI научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава Каршинского Госпединститута (сентябрь 1972). – Карши, 1972.

120. Махпиров В. Тюркские топонимы в «Дивану лугат-ит-турк» // Советская тюркология, – Баку, 1983, № 1, с. 34-39.

121. Махпиров В.У. Антропонимы в «Дивану лугат-ит-турк» // Советская тюркология, – Баку, 1979, № 4, с. 22-28.

122. Махпиров В.У. Вопросы этнической истории тюркских племен в «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского // Исследование по киргизскому и казахскому языкознанию. Материалы науч. конференции молодых ученых-языковедов Киргизии и Казахстан. с. 28-29.

123. Ма хпиров В.У. Историко-географические данные в «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгарского // ИАН Каз ССР, 1982. № 3, с. 16-21.

124. Ма хпиров В.У. Историко-географические данные в «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгарского и вопросы тюркской топонимики // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984, с. 154-163.

125. Мусабаев Г.Г. Некоторые сведения о жизни Махмуда Кашгари // Исследования по тюркологии. – Алма-Ата, 1969, с. 48-62.

126. Мусабаева З.М. Омонимы в «Луғат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского (XI в.). АҚД. – Фрунзе, 1978.

127. Муталлибов С.М. «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского (перевод, комментарии, исследования), АДД, – Ташкент, 1967.

128. Муталлибов С.М. Махмуд Кашгарский // Вопросы методов изучения истории тюркских языков. – Ашхабад, 1961, с. 109-112.

129. Мухлисов Ю. Об уйгурском переводе «Диван лугат ит-тюрк» // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 150.

130. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – М., 1989.

131. Нигматов Х. Махмуд Кашгарский о тюркских диалектах XI в. // VI региональная конференция диалектологов..., Тезисы. – Ташкент, 1970.

132. Нигматов Х. О классификации тюркских племенных языков Махмудом Кашгарским // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – Ленинград, 1969, с. 144-147.

133. Нигматов Х. Отыменное основообразование тюркского глагола в XI веке // Советская тюркология, – Баку, 1971. № 3, с. 34-36.

134. Нигматов Х.Г. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского. АКД, – Ленинград, 1970.

135. Нигматов Х.Г. Морфология языка восточного-тюркских памятников XI-XII вв. АДД, – Баку, 1978.

136. Нигматов Х.Г. Некоторые особенности тюркских авторских примеров в «Диване» Махмуда Кашгари // Советская тюркология, – Баку, 1971. № 1, с. 100-102.

137. Нигматов Х.Г. О глагольных конях типа СГС и СГ по материалом словаря Махмуда Кашгарского // Советская тюркология, – Баку, 1970, № 3, с. 39-44.

138. Нигматов Х.Г. Соотношение категории падежа и принадлежности в языке тюркских памятников XI-XII веков // Советская тюркология, – Баку, 1977, № 4.

139. Орзубаев Б.О. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 43-46.

140. Османалиева Б. Об отражении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат ит-турк» // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 97-99.

141. Рагимов М.Ш. «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 75-82.

142. Расулов И., Чучулина Л. Всесоюзная тюркологическая конференция в Фергане // Народы Азии и Африки. 1972, № 2, с. 220-222.

143. Резолюция тюркологической конференции, посвященной 900-летию труда Махмуда Кашгарского «Дивану лугат-ит-турк» // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 156-157.

144. Рустамов А. Махмуд Кашгарский о славах с звуковой оболочкой qaq // Turcollgica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1976, с. 146-149.

145. Рустамов А. О переводе «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгари на русский язык // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 129-139.

146. Садвакасов Г. Махмуд Кошгарий Девону лугатит турк. Жилд 1, – Урумчи // Советская тюркология, – Баку, 1983, № 5, с. 96-98.

147. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.

148. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1978.

149. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М., 1971.

150. Тенишев Э. Указатель грамматических форм к «Дивану тюркских языков» Махмуда Кашгарского // Труды Института языкознания АН КазССР, т. 3, Вопросы казахского и уйгурского языкознания, – Алма-Ата, 1963 с. 190-212.

151. Тенишев Э.Р. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский // Советская тюркология, – Баку, 1973, № 6, с. 54-61.

152. Тугушева Л.Ю. «Дивани лугатит тюрк» Махмуда Кашгари и его связи с раннесредневековой тюркоязычной литературой // Советская тюркология, – Баку, 1988, № 1, с. 86-94.

153. Умаров Э.А. О двух омонимах в «Диване» Махмуда Кашгари // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1. 103-105.

154. Умняков И.Н. Самая старая турецкая карта мира (XI в.) // Труды Самаркандского государственного педагогического

института имени А.М.Горького, I, вып I. – Самарканд, 1940, стр. 103-132. Шу мақолага С.Л.Волиннинг тақриси: Известия Всесоюзного Географического общества. 1941, т. 73, вып 3, с. 485-487.

155. Усманов Х. Древние истоки тюркского стиха. Изд-во Казанского университета. – Казан, 1984.

156. Усмонов К.Б. Проблемы языковой преемственности среднеазиатских тюркоязычных памятников XI-XIV вв.и современных тюркских языков Средней Азии. – Ташкент, 1979.

157. Фазылов Э.И. Об изданиях и издателях «Дивана» Махмуда Кашгари // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 140-149.

158. Фазылов Э.И. Первый тюркологический съезд в Анкаре // Советская тюркология, – Баку, 1971, № 1, с. 131-136.

159. Фазылов Э.И., Данилова Л.В. Всесоюзная Тюркологическая конференция, посвященная 900-летию труда Махмуда Кашгарии «Дивану лугат-ит-тюрк» // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 151-155.

160. Хайитметов А. О древней поэзии тюрков (по материалам «Девону лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари) // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1. с. 123-128.

161. Халидов А.Б. «Диван лугат ит-тюрк» в сравнительном освещении и его арабским прототипом // Советская тюркология, – Баку, 1984, № 4, стр. 85-90.

162. Халид-Саид Ходжаев. «Дивани лугатит тюрк» Махмуда Кашгарского // Труды Азербайджанского филиала АН СССР. № 3, Серия лингвистическая. – Баку, 1936, с. 105-112.

163. Хасанов Х. Среднеазиатский филолог-географ XI века // Известия Узбекского филиала Всесоюзного Географического общества. т. V. – Ташкент, 1960, с. 91-100.

164. Хасанов Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии // Топонимика Востока. – М., 1962, с. 31-36.

165. Чобан-Заде. О близком родстве тюркских наречий // Первый всесоюзный тюркологический с'езд. – Баку, 1926, с. 96-102.

166. Ширалиев М.Ш. Махмуд Кашгари как диалектолог // Советская тюркология, - Баку, 1972, № 1, с. 24-30.

167. Шониёзов К.Ш. Ценный труд ученого лингвиста // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1961, № 3. с. 72-73.

168. Шукуров Ш. Староузбекский и современный узбекский литературные языки (к вопросу о формировании узбекского национального литературного языка) // Советская тюркология, – Баку, 1972, № 1, с. 91-96.

169. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII в. в. из Восточного Туркестана. – Москва-Ленинград, 1961.

170. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград, «Наука», 1970.

171. Abdullah Taymas. Dîvanü Lügati-t-Türk tercümesi // Tükiyat macmuasi, cilt VII-VIII, 1940-1942. – Istanbul, Cüz 1. 1942. s. 215-238.

172. Abdullah Taymas. Dîvanü Lügati-t-Türk tercümesi // Tükiyat macmuasi, cilt XI, 1954. – Istanbul, Cüz 2. 1951. s. 75-99.

173. Akalın Şükrü Halûk. Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk. – Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

174. Aksakla, Ali. Ölümünün 60 Yılında Kitap Dostu Ali Emiri Efendi // TK. Y. XXII, Sa. 250, Şubat 1984, s. 105-108.

175. Akün Ömer Faruk. Kâşgarlı Mahmud // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 25, – Istanbul, 2002, s. 9-15.

176. Atalay B. Dîvanü Lügati-t-Türk tıpkıbasımı. – Anrara, 1941.

177. Banguoğlu, Tahsin. Kaşgariden Notlar: I, Uygurlar ve Uygurca Üzerinde // TDAY-Belleten 1959, s. 87-113.

178. Bat tal A. Dîvanü Lügati-t-Türk tercümesi // Tükiyat macmuasi, cilt XI, – Istanbul, 1954. s. 75-101.

179. Bazin L. Les dates de redaction du "Divan" de Kaşgari. "Acta Orient". Hung. M. VII, Fasc, – Budapest, 1957, s. 21-22.

180. Beysanoğlu, Şevket. Ali Emiri Efendi'yi Anarken, Ziya Gökalp Dergisi, Neyir. Mat. Ank. Ocak-Mart 1984. c.6, Sa. 33, s. 3-12, 95-96.

181. Beysanoğlu, Şevket. Diyarbakirli Fikir ve Sanat Adamlari, c. 2, İşil Mat. – Istanbul, 1960, s. 149-166.

182. Bilge Rifat (Kilisli), Dîvanü Lügati't-Türk'un Başındaki Makale, Tükiyat macmuası, Istanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü yayını, cilt VI, – Istanbul, 1939, s. 355-358.

183. Bilge Rifat (Kilisli), Dîvanü Lügati't-Türk'un Telif Tarihi // Tükiyat macmuası, Istanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü yayını, cilt VI, – Istanbul, 1939, s. 358-360.

184. Brokelmann C. Alttürkestanische Volksweisheit // Festschrift für Friedrich Hirth, – Berlin, 1920, s. 50-73.

185. Brokelmann C. Alttürkestanische Volksweisheit // Ostasiatische Zeitschrift, 1920, VII, s. 49-73.
186. Brokelmann C. Mahmud al-Kaschgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus // Keleti Szemle XVIII, 1919, s. 29-49.
187. Brokelmann C. Mahmud al-Kasghari über die Sprachen und die Stämme der Türken in XI Jahrh. (Körösi Csoma-Archivum, I, 1, 1921, s. 29, 37-39)
188. Brokelmann C. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kasgharis Divan Lughat-at-turk (Bibliotheca Orientalis Hungarica, I. – Budapest-Leipzig: 1928,).
189. Caferoğlu A. Kaşgarlı Mahmut. – Istanbul, 1970.
190. Caferoğlu A. Türk Dili Tarihi. – Ankara, 2001.
191. Clous Schönig: On some unclear, doubtful and contradictory passages in Mahmūd al-Kāşyari's "Dīvān Luyāat-Turk" // Türk Dilleri Araştırmaları, Cilt 14, – Istanbul, 2004, s. 35-56.
192. Çelik Kemal. Bir Kitap Dostu Ali Emiri Efendi, Mor yayınları, – Ankara, 2007.
193. Dankoff, Robert; Kelly, James. Mahmūd Al-Kāşrārī, Cjmpendium of Turkic dialects (Dīwān Luyāāt at-Turk). Turkish Sources VII. Part I-III. Harvard: Harvard University Printing Office 1982-1985.
194. Dankoff, Robert. Dīvanü lūgat'it-Türk'te Iskender Efsanesi // Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, S. 96, – Istanbul, 1995, s. 207-216.
195. Dehri Dilçin. Arap alfabesine göre «Dīvanü Lugat-it-Türk» dizini. – Ankara, 1957.
196. Dīvanü lūgat-it-Türk dizini. Türk dili kurumu yayıları. – Ankara, 1972.
197. Dīvanü lūgat-it-Türk dizini. Endeks. Yazan: Besim Atalay, – Ankara, 1943.
198. Dīvanü lūgat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, cilt I, – Ankara, 1939.
199. Dīvanü lūgat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, cilt II, – Ankara, 1940.
200. Dīvanü lūgat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, cilt III, – Ankara, 1941.
201. Doerfer G., Mahmūd al-Kāşyārī, Aryu, Chaladsch. UAJb N.F. 7, 105-114.

202. Elöve, A.İ. Dîvanü Lügati-t-Türk teki halk şîrleri // Türkün, 1936, sayı 6, s. 54-59; sayı 7, s. 65-72; sayı 8, s. 65-72; 1937, sayı 8, 1-8; sayı 10, s. 32-40; sayı 11, s. 29-38.
203. Ettore Rossi. A Not to the Manuscript of the Divan Lugat at-Turç, Christeria Orentalia, – Praha, 1956, s. 280-285.
204. Ferit Birtek. En eski Türk Sıvıları. Divanü Lügat-it-Türkten Derlemeler I. – Ankara, 1944.
205. Gabain A. V. Alttürkische Grammatik. Lpz., 1950.
206. Gabain A. Von. Eski Türkçenin Grameri. Çev.: Mehmet Akalin. 4 baskı, – Ankara, Türk Dil Kurumu. 2003.
207. Genç Reşat. Kaşğariye Mahmuda göre XI Yüz yılda Türk Dünyası. – Ankara, 1997.
208. Hartman M., Divan Lugat at-Türk'e ait birkaç mülâhaza // Milli Tetebbüler Mecmuası, cilt 2, No 4, 1331 (1914-1915) s. 168-169.
209. Herrmann A. Die älteste, türkische weltkarte, Imago mundi, Jahrbuch der alten Kartographie, I. – Berlin, 1935, s. 21-28.
210. Hudaiberdiyev Cora. "Divanü Lügati-t-Türk"ün bulunuş tarihi // I Uluslararası türk dünyası kültür kurultayı. – Ankara, 2007.
211. Karamanoğlu Ali. Türk Dili. İstanbul, 1986.
212. Köprülü F. Dîvanü Lügati-t-Türk // Türk Dili ve Edebiyatı hakkında araştırmalar. – İstanbul, 1934, s. 33-34.
213. M. Öcal Oğuz, Ekici – Mehmet Aça, Mustafa Arslan – Dilavaer Düzgün, A. Bahar Akarınar, Gülin Öğüt Eker, Aktan Müge Ercan, Tuba Saltık Özkan. Türk Halk Edebiyatı. El kitabı. 4 Basım. – Ankara, 2006.
214. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügat-it-Türk I. – Bakı, 2006.
215. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügat-it-Türk II. – Bakı, 2006.
216. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügat-it-Türk III. – Bakı, 2006.
217. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügat-it-Türk VI. – Bakı, 2006.
218. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügat-it-Türk (Tıpkıbasım), Kültür Bakanlığı yayınları, – Ankara, 1990.
219. Mahmud al-Kaşğari Compendium of the Turic dialects (Divan Lugat at-Turk). Ed. and transt. with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Part I. Harvard University Printing office, 1982 (Sources Languages and Literatures 7. Ed. by Şinasi Tekin, Gönöl Alpay Tekin. Turkish sources VII).
220. Mahmut al-Kaşğari. Kitabü Dîvanü Lügat-it-Türk – İstanbul, 1333, I, 12+436 (Musahhihi, Muallim Rifat), араб алифбосида.
221. Mahmut al-Kaşğari. Kitabü Dîvanü Lügat-it-Türk – İstanbul, 1333, II, 294+25 (Musahhihi, Muallim Rifat), араб алифбосида.

222. Mahmut al-Kaşgari. Kitabü Dîvanü Lügat-it-Türk – İstanbul, 1335, III, 347 (Musahhihi, Muallim Rifat), араб алифбосида.
223. Mehmet Ölmez. Kaşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu // Türk Dilleri Araştırmaları, Cilt 14 – İstanbul, 2004, s. 207-240.
224. Mehmet Özmen. Dîvanü Lügati't-Türk'te ve Kutadgu Bilig'de 'aymak' Fiiliyle Kurulan Dolaysız Anlatım Cümleleri Üzerinde // Türk Dilleri Araştırmaları, Cilt 14 – İstanbul, 2004, s. 67-77.
225. Miller K., Haens H. Türkische weltkarte von al Kaschgari, Mappae Arabica, T. V, 1931, s. 142-148.
226. Mustafa Conpolat. Günümüzde Kutadgu Bilig ve Dîvanü Lügati't-Türk // Türk Dilleri Araştırmaları, Cilt 14 – İstanbul, 2004, s. 31-34.
227. Mustafa Kaçalın. Dîvanü Lügati't-Türk Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C.9, – İstanbul, 1994, s. 446-449.
228. Mutlu İbrahim, Mirsultan Osmanov. Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında. (Çeviren Hülya Kasapoğlu Çengel), Bilgi dergisi, s. 23, – Ankara, 2002, s. 189-208.
229. Nalbant M Vefa. Divânü Lügati't-Türk'te İsim, Ankara Üniversitesi, doktora tezi, – Ankara, 2005.
230. Necib Asım. Eski Savlar // Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1338, yıl II, sayı 2, s. 153-159; II, sayı 4, s. 212-228; II, sayı 5, s. 421-435; II, sayı 6, s. 487-502
231. Pritsak O. Mahmud Kaşgarı kimdir? // Tükiyat macmuası, cilt X, – İstanbul, 1954. s. 243-247.
232. Pritsak O. Kāşgharīs Angaben über die Sprache der Bolgaren. ZDMG, Bd. 109. N.F., Bd., 34, 1959, s. 92-116.
233. Rifat Bilge. Dîvanü Lügati-t-Türk ve Alı Emiri Efendi // Tefikoğlu Muhtar. Alı Emiri Efendi. – Ankara, 1989, s. 173-196.
234. Sakaoğlu, Saim. "Dîvanü Lügati-t Türk'teki Atasözlerinin İzleri // "Dîvanü Lügati-t Türk Bilgi Şöleri Bildirileri, 7-8 Mayıs 1999, – Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, s. 36-46.
235. Sakaoğlu, Saim. "Dîvanü Lügati-t Türk'ün Halk Edebiyatı Açısından Taşdığı Değer Araştırma Dergisi. 1985, – Erzurum, 13(1), s. 301-315.
236. Sertkaya Osman Fikri. Son Bulunan Belgeler Işığında Kāşgarlı Mahmuûd Hakkında Yeni Bilgiler // "Dîvanü Lügati-t Türk Bilgi Şöleri Bildirileri, 7-8 Mayıs 1999, – Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, s. 130-144.
237. Tefikoğlu Muhtar. Alı Emîrî Efendi. – Ankara, 1989.

238. Tekeli S. The oldest map of Japan drawn by a Turk Mahmud of. Kashgar: The map of Amerika by Pîrî Reis // Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, – Ankara, 1986, sayı 6.

239. Tekeli S. İlk Japon haritasıyı çizen Türk Kaşgarlı Mahmud // Erdem, C. 1, S. 1, s. 645-651.

240. Tekeli S. İlk Japon haritasıyı çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un haritasına dayanarak en eski Amerika haritasını çizen Türk amirali Pîrî Reis. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi, – Ankara, 1985, sayı 6.

241. Tekin, Talat. XI. Yüzyıl Türk Şiiri Dîvânü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar, – Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, 1989.

242. Türk Dili. C. LIV, Sa. 430, TTK.Bas. – Ankara. Ekim 1987, s. 182-199.

243. Türk Kültürü, y. VIII. Sa. 88, – Ankara. Şubat 1970, s. 253-270.

244. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, C. XX, Sa. 3. Güven Mat. – Ankara, 1971, s. 156-172.

245. Türkmen, Fikret. Günümüz Halk Şiirinde Kullanılan Şekil ve Türlerin Dîvânü Lügati't-Türk'teki İlk Örnekleri // "Dîvânü Lügati't Türk Bilgi Şöleri Bildirileri, 7-8 Mayıs 1999, – Ankara, Türk Dili Kurumu Yayınları, s. 30-35.

246. Ülkütsür M.Ş. Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud. – İstanbul, 1946.

247. Ülkütsür M.Ş. Kaşgarlı Mahmud. TDK. yay. 336, 2 bas. – Ankara, 1972.

248. Zeki Velidi Togan. Dîvânü Lugat it Türkün telif senesi hakkında // Atsız Mecmua, 1932, N 16, s. 77-78.

249. Zeki Velidi Togan. Mahmud Kaşgari'ye ait notlar // Atsız Mecmua, 1932, N 17.

250. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Programı, 20-25 Ekim 2008. – Ankara, 2008.

Муқованинг биринчи саҳифасида Истанбул шаҳридаги Миллат кутубхонасида сақланаётган «Девону луғотит турк»нинг қўлёзмаси расми, охириги саҳифасида асарнинг ўзбек (1960), турк (2000), озарбайжон (2006), немис (1928) ва житой (2002) тилларидаги нашрлари суратлари берилган.

Жўра Худойбердиев

**Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк»
асарининг ўрганилиши**

Мухаррир
Мусахҳиҳ

Босишга рухсат этилди 15.02.2010. Ҳажми 3 босма табок.
Бичими 60×84 1/16. Адади 200 нусха. Буюртма 39.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

